

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
KULTUURITEADUSTE JA KUNSTIDE INSTITUUT
EESTI KIRJANDUSE ÕPPETOOL

Maarja Hollo

**EKSIIL KIRJANDUSES. AUGUST MÄLGU „KODUMAATA” JA
ISAAC BASHEVIS SINGERI „EKSINUD AMEERIKASSE” NING
BERNARD KANGRO JOONATANI-ROMAANIDE JA
MILAN KUNDERA „TEADMATUSE” VÕRDLEV VAATLUS**

Magistritöö

Juhendaja professor Tiina Ann Kirss

TARTU 2007

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. EKSIIIL.....	6
1.1. Ajalugu.....	6
1.1.1. Sinuhest Heinrich Heineni.....	6
1.1.2. Eduard Vildest Helga Nõuni.....	10
1.1.3. Juudid ja II maailmasõda.....	14
1.1.4. „Kauged maad”.....	16
1.2. Kaks metafoori.....	18
1.2.1. Juured.....	18
1.2.2. Topeltmaastik.....	21
2. KIRJUTAMINE KUI KOHANEMINE.....	27
2.1. Kirjanik eksilis.....	27
2.2. August Mälgu „Kodumaata”.....	28
2.3. Isaac Bashevis Singeri „Eksinud Ameerikasse”.....	34
3. TAGASITULEK.....	44
3.1. Bernard Kangro Joonatani-romaanid.....	44
3.1.1. „Joonatan, kadunud veli”.....	44
3.1.2. „Puu saarel on alles”.....	52
3.2. Milan Kundera „Teadmatus”.....	58
KOKKUVÕTE.....	66
KIRJANDUS.....	70
Exile in Literature. An Analytical Comparison of <i>Expatriated</i> by August Mälg and <i>Lost in America</i> by Isaac Bashevis Singer; Bernard Kangro’s Joonatan-Novels and <i>Ignorance</i> by Milan Kundera. SUMMARY	76

SISSEJUHATUS

Minu huvi eesti eksiilkirjanduse vastu sai alguse esimesel kursusel, kui hakkasin koguma materjali oma proseminaritöö tarvis. Töö teemaks oli vaatepunkt Valev Uibopuu lühiproosas. Eksiilkirjanduse ülevaateid ja käsitlusi lugedes jõudis minuni teadmine, et suures osas see valdkond veel avastamata ja läbi uurimata. Teadmine, mis igati innustas. Valev Uibopuu lühiproosast jõudsin Helga Nõu novellide ja sealt edasi romaanideni. Bakalaureusetöö valmis tema romaanide „Tiiger, tiiger” ja „Hundi silmas” põhjal.

Käesolevas töös laiendan oma uurimust väljapoole eesti kirjanduse piire. Kuna eksiil on ainekandjast andnud kogu maailmakirjandusele, sobib eesti eksiilkirjanike loomingut kõrvutada paljude seoses II maailmasõjaga eksiili läinud kirjanike teostega. Selle magistriritöö jaoks langes valik Isaac Bashevis Singeri ja Milan Kundera romaanidele.

Sõna „eksiil“ tuleb ladinakeelsest sõnast *exilium*, kus eesliide *ex* tähendab 'välja' ja tüvi *solum* 'põhja', 'pinda' või 'maad'; verb *salire* 'hüppama', 'lähtuma', 'tulenema'. Eksiil on nähtus, mis lubab end defineerida nii mitmel viisil, kui palju eksisteerib erinevaid eksiilikogemusi, ilma et üks definitsioon teisi tühistaks. Enamasti on seda tavatsetud teha binaarsete opositsioonide kaudu, mida on peetud põhilisteks eksiili struktureerivateks ühikuteks. Nii näiteks kirjutab Paul Friedrich: „Eksiili psühholoogia ja diskursus on üks suurimatest võimalikest rikastumistest ja terviklikkustest või üks suurimatest võimalikest vaesestumisest, konfliktidest ja kaostest või nende äärmuste erinevad kombinatsioonid” (Friedrich 2002: 162). Friedrichi poolt osutatud erinevate kombinatsioonide võimalikkus ongi see, mis teeb eksiilist nii paljudele tõlgendustele ja tähendustele avatud nähtuse.

Eksiili kui teema aktuaalsusest tänapäeval annavad tunnistust arvukad eksiiliteemalised kunsti- ja kirjandusteosed. Sama elavat huvi eksiili vastu on viimase kümne aasta jooksul hakanud tundma hulgaliselt distsipliine ja teooriaid, mis kirjeldavad eksiili kui olukorda, milles on võimalik vabaneda rahvusliku identiteedi survet avaldavast loomusest. Eksiili ümbermõtestamise ja läbitöötamise käigus niisiis on loobutud seda käsitlemast üksnes ajaloolises kontekstis, mis on toonud kaasa eksiilile ja sellega seotud vaimsetele kogemustele positiivse märgi omistamise ja

ülelibisemise tegeliku eksiili inimlikust hinnast ja psüühilistest tähendustest.

Eksiili privilegeerimise ohtlikkusele on tähelepanu juhtinud Eva Hoffman essee „Uued nomaadid”, kus ta kirjutab: „Eksiilist on tavatsetud mõelda kui keerulisest seisundist. See sisaldab ümberpaiknemist, segadusse sattumist, lõhestumist. Aga tänapäeval, vähemalt postmodernistliku teooria raames, oleme hakanud väärtustama just neid kogemuslikke omadusi, mida eksiil nõuab – ebakindlust, ümberpaiknemist, fragmenteerunud identiteeti. Selles mõistelises raamistikus muutub eksiil seksikaks, glamuurseks, huvitavaks. Nomaadlus ja diasporism on intellektuaalses diskursuses muutunud moodsateks mõisteteks. Kaalul pole üksnes ja peamiselt tegelik eksiil, vaid meie poolt eelistatud psüühiline positsioneerumine, see, kuidas me end maailma asetame.” (Hoffman 1998: 44–45) Hoffman polemiseerib siin tõenäoliselt Edward Saidi mõjukates eksiiliteemalistes esseedes esitatud väidetega, mille taotluseks on näidata eksiili kui teatud eelisolukorda, seda eriti loovisiku vaatepunktist. Poststrukturealistlikus teoreetilises diskursuses levinud eksiilikäsitlemise on kahtluse alla seadnud ka Sophia A. McClennen oma uurimuses „Eksiili dialektika: rahvus, aeg, keel ja ruum hispaaniakeelsetes kirjandustes”. Selle sissejuhtuses ütleb ta: „Avastasin, et paljude õpetlaste töödes oli mõiste „eksiil” kaotanud seose valusa olemiseseisundiga, et see oli tühi ajaloost ja et sel puudus ühendus materiaalse reaalsusega (McClennen 2004: 1). Kahe eksiilikäsitlemise lepitamine seega tähendab ühelt pool ajalooliste tähenduste tagasiandmist eksiilile ja teisalt keeldumist salata maha eksiili võimalikud eelised, hüved ja võidud.

Käesolevas magistritöös käsitletakse nelja poliitilistel põhjustel eksiili läinud kirjaniku teoseid „kohanemise”, „nostalgia” ja „kodu” mõistetest lähtuvalt. Töö eesmärgiks on tuua esile eksiili tematiseerimise sarnasused ja erinevused kahe eesti ning juudi ja tšehhi kirjaniku teostes. Töös huvitatakse eksiilis olija vaimsetest otsingutest ja valikutest, tema intellektuaalsest ajaloost, ning suhetest kodu ja kodumaaga. Ehkki töös ei toetata eksiili „pühitsemist”, ei eitata siin samas eksiiliga kaasnevaid positiivseid aspekte, huvitades seega eksiili ja selle ilmingute võimalikult mitmekülgsest käsitlemisest.

Töö koosneb kolmest osast. Esimese osa esimene alapeatükk „Ajalugu” lähtub arusaamast, mille kohaselt kõik eksiilis olijad läbi aegade on hoolimata igaühe eksiili ajalooliste tingimuste iseärasustest üksteisega seotud, moodustades „eksiilis olijate

kultuurikogukonna” (McClennen 2004: 83). Nii huvitatakse siin erinevatest poliitilise eksiili juhtumitest kirjandus- ja kultuuriloos, mille algust tähistab „Sinuhe jutustus”. Selles rahvusvahelises kultuurikogukonnas on vaieldamatult koht ka eesti eksiilkirjanikel. Esimese alapeatüki lõpetab ülevaade 1968. aasta Praha kevade sündmustest. Teises alapeatükis käsitletakse kahte eksiilidiskursuses keskset metafoori – juured ja topeltmaastik –, mis esindavad erinevaid eksiiliga seotud kogemusi, hoiakuid ja minevikuga suhestumise viise. Selles peatükis tulevad pikemalt vaatluse alla ka kaks Edward Saidi esseed – „Mõtteid eksiilist” ja „Intellektuaalne eksiil: pagendatud ja marginaalsed” –, mis osutavad topeltmaastikul elamise võimalustele, ohtudele ja tagajärgedele.

Töö teises osas „Kirjutamine kui kohanemine” keskendutakse romaanide analüüsile. Teise osa esimeses alapeatükis käsitletakse kirjaniku ja eksiili suhteid üldiselt. Teises alapeatükis analüüsitakse August Mälgu romaani „Kodumaata” (1947) ja kolmandas alapeatükis Isaac Bashevis Singeri romaani „Eksinud Ameerikasse” (1981; eesti k 2003). Nii Mälg kui ka Singer portreerivad oma romaanides segaduses teadvust ja segadusest tulenevat loomevõimetust, aga ühtlasi ka selle ületamiskatseid. See on kirjutamise kui kohanemise mitmetahuline protsess, mida vormib rahvusliku ja rahvusülese, privaatse ja kollektiivse pidev ja pingeline dialoog.

Töö kolmandas osas „Tagasitulek” on fookuses eksiilist/emigratsioonist kodumaale naasmise võimalikkus ja tähendused „kodu” ja „nostalgia” mõistete valguses. Kolmanda osa esimeses alapeatükis on vaatluse all Bernard Kangro Joonatani-triloogia esimene ja viimane romaan – „Joonatan, kadunud veli” (1971) ja „Puu saarel on alles” (1973) – ning teises alapeatükis Milan Kundera kolmas prantsuskeelne romaan „Teadmatus” (2000; eesti k 2006). Analüüsist jääb kõrvale Kangro triloogia teine romaan „Õõ astmes x” (1973), kus jutustavad oma lugu kodumaale jäänud, mis aga ei ole käesoleva töö otseseks huviobjektiks.

1. EKSIIIL

1.1. Ajalugu

1.1.1. Sinuhest Heinrich Heineni

Kui mõista eksiili all igasugust pagulust¹, võib oletada, et eksiili ajalugu rööpneb inimkogukonna omaga. Piibli mütoloogiale tuginedes tuleb kõige esimeseks eksiiliks pidada Eedeni aiast pagendamist. Mõistet poliitiliseks paguluseks kitsendades selgub, et eksiili ajalugu algab märksa hiljem, umbes aastal 2000 e Kr., kui Egiptuse valitseja Senuserti õukonnast põgeneb kõrge ülik, „kuningahaaremi teener” Sinuhe (seni pole küll leitud mingeid tõendeid ajaloolise Sinuhe olemasolu kohta). Keskmise riigi ajast pärit „Sinuhe jutustus” on esimene poliitilise eksiili kirjanduslik kajastus, mille kohta on säilinud kirjalikud allikad.

„Sinuhe jutustus” algab teadaandega Senuserti isa Amenemhet I surmast. Senusert on parajasti sõjakäigul ja kiirustab kodulinna, kui Sinuhe kuuleb kogemata pealt Senuserti-vastasest vandenõust. Mässu hirmus otsustab Sinuhe põgeneda. Suurema osa oma elust elab ta Kaananis, kus temast saab väeülem, rikas ja lugupeetud isik. Kuid hoolimata edust võõrsil ei suuda ta unustada oma kodumaad, sest ainult seal võib ta saavutada igavese elu teispoolsuses. Nii pöördub Sinuhe veidi enne surma palves jumala poole: „Võib-olla lubad mul näha kohta, mida igatseb mu süda kogu aeg? Mis võib olla ülevam oma surnukeha sängitamisest mulda maal, kus ma olen sündinud?” (Stadnikov 1996: 22) Sinuhe palves väljendub ülim igatsus turvalisuse järele ja kajana kostab see iga järgneva pagulase palve kaudu meie ajani välja. Sinuhed võetakse kuulda ja Senusert kutsub ta tagasi õukonda, kus teda koheldakse suure austusega. Valitseja lubaduste kohaselt ehitatakse Sinuhele uhke püramiid, määratakse „matusepreestrid” ja eraldatakse „surnumaatükk”. „Sinuhe jutustus” on teiste eksiili lugude seas erandlik õnneliku lõpu poolest ja sarnaneb nendega konkreetse poliitilise suunitluse tõttu.

Eksiili pilte ja draamasid kujutab rohkesti kreeka mütoloogia ja luule. Mütoloogiast on tuntud kükloopide pagendus Tartarosse, Rhea pagendus Kreetale, Io pikk ja kannatusterohke pagendus Hera käsul ning Perseuse pagendus Seriphusele, kui piirduda vaid mõne üksiku näitega. Homerose luules ja draamas leidub eksiili näiteid veelgi

¹ Paul Tabori määratleb oma põhjalikus ajaloolises ülevaates “Eksiili anatoomia” eksiilis olijat isikuna, keda on sunnitud kodumaalt lahkuma kas poliitilistel, majanduslikel või psühholoogilistel põhjustel (Tabori 1972: 37). Siinses töös, nagu juba sissejuhatuses mainitud, on vaatluse all poliitiline eksiil.

ohtramalt. Mainitagu siin tuntuimatena Oidipuse, Orestese, Odysseuse, Demeteri ja Leto lugu.

Eksiili kui rahu säilitamise vahendi leiutasid kreeklased ja alguses oli see ka ülimalt mõjus. Selleks oli Soloni algatatud killukohus ehk ostrakism, mis võimaldas ühel poliitilisel rivaalil teise eksiili saatmise kaudu kõrvaldada, vältimaks nii kodusõja ohtu. Viimast korda kasutati Ateenas ostrakismi aastal 417 e Kr., kui kukkus läbi ”ohvri” ehk pagendusse saadetava valimine, ja institutsioon keelustati. Loomulikult polnud ostrakismi kaudu pagendusse saadetud ainukesed eksiilis olijad Kreeka ajaloos, kuid pagendusse ei saatnud neid demokraatlik protsess, vaid türanni või poliitilise partei tahe. (Tabori 1972: 45–48)

Meie päevini on salapäraseks jäänud rooma poeedi Publius Ovidius Naso (43 e Kr. – 17 p Kr.) pagenduse lugu. Aastal 8 p Kr. saatis keiser Augustus Ovidiuse Musta mere äärde Tomi stepikindlusesse. Väljasaatmise põhjuseks arvatakse olevat Ovidiuse segatus Augustuse lapselapse Julia abielurikkumise skandaali. Lisaks sellele polnud Augustusele meelepärane ta noorpõlveluule. Tomis kirjutas Ovidius kaks kogu elegiaid – „Kurvad laulud” ja „Kirjad musta mere äärest” –, ning needmislaulu „Ibis”. Ovidius suri unustatuna paguluses, ehkki lootis kogu pagenduse ajal kirjakujuiliste elegiate kaudu saavutada tagasikutsumise Rooma. (Rooma kirjanduse 1971: 632–634)

Ajaloo kõige emblemaatilisemad pagendatud on kahtlemata juudid. Juutidele kui valitud rahvale langes esimene suur eksiil – Jumala karistus Paabeli vangipõlve näol – osaks aastal 586 e Kr., kui Jeruusalemma vallutas Paabeli kuningas Nebukadnetsar. Juutide eksiil Paabelis lõppes aastal 539 e Kr., kui Pärsia kuningas Kyros vallutas Babüloonia ja lubas neil Jeruusalemma tagasi pöörduda. Kuigi Paabeli vangipõli kestis vaid pool sajandit, jättis see traumaatilise jälje juudi hinge (the Jewish soul), sest oli kogu rahva pagendus ja vangistus. Eksiili probleemid olid nii materiaalsed kui religioossed. Kuna juutide peamine identiteediallikas oli usk, tekkis küsimus, kuidas võib Jumalat kummardada võõras paigas, kui oli õpetatud, et selleks sobib vaid Jeruusalemma tempel. Vastuse sellele pakub prohvet Hesekieli raamat (Hs. 48), kus paljude sümbolite (keerubivanker, safiirtroon) kaudu õpetatakse Jahvet teenima ka vangipõlves ja selgitatakse, et Jeruusalemma hävitamine ning eksiil olid karistuseks pattude eest, sest Jumal ei ole ekslik, ning nõutakse patukahetsust, enne kui seisab ees naasmine Tõotatud Maale ja Püha Linna ülesehitamine.

Läbi sajandite on juutide saatust sümboliseerinud keskajast pärit Rändava Juudi Ahasveeruse kuju, üks traagilisemaid ja püsivamaid eksiili sümboleid. Legendi järgi ei lubanud Jeruusalemma kingsepp Jeesusel teel Kolgatale oma maja ukse ees puhata, mispeale mõistis Jeesus Ahasveeruse rändama aegade lõpuni. Ent legendil on ka hulgaliselt teistsuguseid variante. Näiteks nimetab 13. sajandist pärit St Albans'i kloostri kroonika Rändavaks Juudiks Cartaphilust, kes oli Pontius Pilatuse teenistuses olev uksehoidja ja määratud samuti Jeesuse poolt igavesele rännakule. Saksamaal peeti Rändavaks Juudiks John Buttadeust, keda olevat nähtud Antverpenis 13., 15., ja 16. sajandil ning viimati 18. sajandil Brüsselis. Prantsusmaal kutsuti teda Isaac Laquedemiks. Nagu märgib Paul Tabori, oli Ahasveerusel palju nimesid ja miljoneid järglasi mitte üksnes legendides, vaid ka tegelikkuses, sest enne Iisraeli riigi loomist olid juudidki igavesed pagulased. (Tabori 1972: 56–60)

Kuulsaim pagendatu keskajast on poliitik ja poeet Dante Alighieri (1265–1321), kelle eksiil kestis kokku üheksateist aastat. Dante sündis Firenzes ja oli poliitiliselt seotud gvelfide parteiga, kuid sattus pärast selle lõhenemist paavst Bonifatius VIII-ga vastuollu, mispeale teda ning tema kaaslasi ähvardas elusalt põletamine. Seejärel läks ta üle vastaspartei gibelliinide ridadesse, ent oli siiski sunnitud kodulinnast lahkuma. Dante rändas mitmel pool Euroopas ja Itaalias, otsustades lõpuks elama asuda Ravennasse. Ehkki Dante säästis oma kodulinna moraalsest piitsutamisest, lootis ta samas, et kaaslinlased jäävad teda meenutama tema suurepärase loomingu tõttu. Kas see nii ka läks, on muidugi vaieldav (kirjaniku peateos "*Divina Commedia*" ilmus alles 1472. aastal), aga igal juhul andis eksiil Dantele võimaluse surematuks kättemaksuks. Ja kuigi Dante eksiil erineb paljudest hilisematest poliitilistest eksiilidest, kuna ta ei pidanud lahkuma Itaalia pinnalt ja sai olla jätkuvalt kontaktis kõige itaialikuga, tundub Dante elu veelkord ilmsiks tegevat tõdemust, et mammutimpeeriumitel on üksnes alamad, tõeliselt saab armastada vaid oma väikest isamaad. (Tabori 1972: 69–71)

Neli sajandit hiljem sattusid valitseja vaadetega vastuollu ja selle tagajärjel eksiili kaks mõjukat valgustusaja kirjanikku – Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) ja Voltaire (1694–1778). Rousseau teenis kuningas Louis XV pahameele raamatuga "*Émile* ehk kasvatuses", mis Pariisis avalikult rikuti ja põletati. Vahistamiskäsu tõttu ja eestkostjate soovitusel pages Rousseau kõigepealt Šveitsi, eksles seejärel Inglismaal ja mitmel pool Prantsusmaal ning sai 1768. aastal loa asuda Pariisi. Füüsiline eksiil oli sellega küll

lõppenud, mitte aga vaimne, sest kogu ülejäänud elu saatis teda ühiskonnast väljatõugatu staatus. Rousseau enese sõnutsi tundis ta, et on keset Pariisi üksildasem kui Robinson oma saarel. (Tabori 1972: 88–89)

Palju leebem saatus langes osaks valgustusliikumise juhtkujule Voltaire'ile, kes veetis rikka ja mõjuvõimsa Rohani perekonna ühe liikme solvamise eest aasta Bastille'is ja kolm aastat Inglismaal pagenduses. Voltaire'i eksiil Inglismaal polnud tegelikult kuigi karm: kolme pagulasaasta jooksul lipsas ta (küll ilma loata) korduvalt kodulinna. Eksiili lõppedes ei jäänud Voltaire Pariisi, vaid kasutas Friedrich II külalislahkust ja veetis kolm loomingulist aastat Potsdamis.

Tagasiteel Prantsusmaale arreteeriti Voltaire taas ja tal keelati minna elama Pariisi ning selle lähiümbrusse. Voltaire'i uueks elukohaks sai Ferney mõis Prantsusmaal Šveitsi piiri ääres. See oli paik, mis ühendas Prantsusmaa sotsiaalse ja Šveitsi poliitilise vabaduse – vabadused, mis on igasuguse suure loomingu sünni eelduseks. Voltaire'i lossist sai omalaadne vaimne keskus – ”teater, rahvakohus ja filosoofide nõukoda” –, mis oma mitmepalgelisuses ei jäänud alla kuninga enese lossile ja võimaldas sealses vaimselt rikastavas õhkkonnas unustada eksiili raskused ja mured. Voltaire'ist sai mitmes mõttes sellise pagendatu eeskuju ja prototüüp, kes keeldub järele andmast ja muudab olukorra ebasoodsad asjaolud omaenda eelisteks. (Tabori 1972: 89–91).

19. sajandil lisandub pagulaskirjanike galeriisse Heinrich Heine (1797–1856) – Suur Pagulane (*The Great Expatriate*), nagu teda nimetab oma raamatus Tabori. Heine lahkus poliitiliste vaadete tõttu 1831. aastal Saksamaalt Prantsusmaale, kuhu jäi elu lõpuni. Saksamaal heideti Heinele ette, et ta polnud piisavalt hea sakslane ja patrioot. Heine küll kritiseeris oma teostes Saksamaa provintsslikkust, väikekodanlikkust ja orjastatust bürokraatia ja feodalismi poolt, jäi ometi paguluseski nostalgiliselt sakslaseks, otsides romantikute helesinist lille. Prantsuse valitsus võimaldas Heinele riikliku toetuse, ja seega mitte üksnes vaimse, vaid ka majandusliku kindlustatuse. Prantsusmaa kehastas Heine jaoks ”homse maailma” ja kirjanik lootis, et Prantsusmaa suudab tema kaasmaalastele näidata ”uue päeva päikesetõusu.” (Tabori 1972: 113–115).

1.1.2. Eduard Vildest Helga Nõuni

Eesti eksiilkirjanduse ajaloo alguspunkti määratlemiseks tuleb minna tagasi 20. sajandi algusesse, aastasse 1905, kui mitmeid revolutsioonis osalenud kirjanikke ähvardas arreteerimine ja vangistus. Nii oli pagulusse sunnitud sotsiaaldemokraatliku ajalehe "Uudised" toimetuses töötanud Eduard Vilde, Noor-Eesti liikumisega seotud Gustav Suits ja Friedebert Tuglas ning Villem Grünthal-Ridala ja Johannes Aavik.²

Kõige pikemaks kujunes maapagu Vildel, kes oli kodumaalt eemal üksteist aastat. Arreteerimise hirmus põgenes ta koos naise Linda Jürmanniga Tartust 1906. aasta algul Tallinnasse, sealt edasi Peterburi – arvates end olevat väljaspool ohtu –, seejärel kiiruga Helsingisse, Rootsi, Taani ja Berliini kaudu Zürichisse. Sama aasta sügisel jõudis kirjanik Kopenhaagenisse ja jäi sinna aastaks peatuma. Aastatel 1908–1910 rändas ta Saksamaal ja Austrias ning sõitis 1911 New Yorki, kus aasta varem oli Peeter Speegi asutatud sotsiaaldemokraatliku ajalehe „Uus ilm” toimetuses tööle asunud ta naine. Kohaliku pastori salakaebuse tõttu Vildet riiki ei lastudki: ta vahistati ja algasid ülekuulamised. (Suits 1950: 24–25) Pärast kurnavaid vintsutusi Ameerikas otsustas Vilde naasta Kopenhaagenisse, mis sai püsivaks elupaigaks maapao lõpuni 1917. aasta märtsis. Äraelamiseks avaldas Vilde kogu võõrsil oldud aja jooksul ajakirjanduses artikleid ja reisimuljeid, aga maapaos valmisid ka novellid, jutustused, kõik näidendid ning romaanid "Lunastus" ja "Mäeküla piimamees".

Pikaks ja kultuuriliselt rikastavaks kujunes ka Friedebert Tuglase maapagu. Vildest poliitiliselt aktiivsem Tuglas vangistati 1905. aasta lõpus Tallinnas revolutsioonilistel koosolekutel osalemise eest ja määrati kolmeks kuuks vanglasse. Tuglas lahkus Eestist koos Suitsuga 1906. aasta sügisel Helsingisse, mis sai tema pagulasperioodi üheks oluliseks peatuspunktiks. Tuglas jõudis rännata paljudes maades: Soomes, Prantsusmaal (Pariis oli tema teine peatuspunkt, kus ta viibis viiel järjestikusel talvel), Belgias, Saksamaal, Šveitsis, Hispaanias ja Itaalias. Paguluses tuli kirjanikul sageli tunda ainelist puudust, teisalt kujunesid ta rännuaastad ühtlasi viljakateks õpiaastateks. See oli aeg, mil suuresti autodidaktist Tuglas süvenes teadlikult ja järjekindlalt Lääne-Euroopa kirjandusse ja kunsti, mis mõjutas kogu ta järgnevat loomingut. (Puhvel 1969: 364)

² Seda perioodi eesti kultuuriloos peegeldab mitmekihiliselt Ilmar Talve romaan "Maapagu" (1988), mille peategelase Sebastian Alkmani kaudu kõneleb lisaks "“Noor-Eesti” rüpes olevale printsibile" ka II maailmasõja käigus pagulusse sattunud kirjanik.

Aastaid 1909–1914 hõlmava loomingupausi järel valmisid romaan ”Felix Ormusson” ja novellid ”Vabadus ja surm”, ”Maailma lõpus”, ”Kuldne rõngas” ning essee ”Kriitiline intermezzo”. Kodumaale tagasi jõudis Tuglas nagu Vildegi 1917. aasta kevadel.

Eesti eksiilkirjanduse lugu saab järgmise peatüki II maailmasõja järel. II maailmasõda ja sellele vahetult järgnenud aastad tõid endaga kaasa sellise ulatusega lahkumise Eestist, mida saab võrrelda ainult tunduvalt pikema kestusega ümberasumisega aastatel 1860–1918. Hinnanguliselt põgenes II maailmasõja tõttu Läände umbes 70–75 000 eestlast³ (Raag 1999: 62). Esimesed poliitilised pagulased olid umbes 4000 eestlast, kes 1939. aastal koos baltisakslastega Eestist lahkusid (Raag 1999: 61). Aasta hiljem lisandusid neile eesti meremehed, diplomaadid ja nende perekonnaliikmed ning reisil või välismaal tööl olnud inimesed, kes keeldusid pärast Eesti okupeerimist koju tulemast. 1943. aastal põgenes Soome 5000 eesti meest, lootes kõrvale hoida Saksa sõjaväeteenistuse ja mobilisatsiooni eest. Kõige suurem põgenemislaine algas augustis ja lõppes oktoobris 1944, kui põgeneti massiliselt Rootsi ja Saksamaale. Rootsi valdustesse jõuti laevadel, purjekatel, paatidel ja isegi lennukiga⁴, Saksamaale suurtel laevadel, aga ka maitsi. Hiljem rännati Saksamaalt, aga ka Rootsist edasi enamasti Suurbritanniasse, Kanadasse, Austraaliasse ja USA-sse⁵.

Eestist mindi ära eelkõige hirmu tõttu venelaste ees. Keegi polnud veel unustanud esimest nõukogude okupatsiooni ja siis aset leidnud repressioone ning ei osatud ette ennustada, kui laiahaardeliselt venelased pärast oma võimu kindlustamist repressioone läbi viivad (Kumer-Haukanõmm 2006: 21). Juba enne 1941. aasta juuniküüditamist olid okupeerijad teostanud oma plaani hävitada Eesti Vabariigi juhtkond peaaegu täies ulatuses. Esimestest vangistamistest ja tapmistest järelejäänud küüditati juunis 1941. Moskvast antud korralduste kohaselt oli Eestist ette nähtud küüditada 11 102 inimest. NSVL Riikliku Julgeoleku rahvakomissari Merkulovi lõpliku aruande kohaselt küüditati Eestist kokku 9146 inimest. Ainult üksikuil õnnestus jõuda vabasse maailma (A. Rei, J. Uluots, J. Lattik, K. R. Pusta, O. Kallas).

Kõige arvukamalt elas eestlasi pärast rändevooge 1950ndate aastate lõpus USAs

³ Teiste allikate järgi põgenes umbes 70–90 000 inimest (Kumer-Haukanõmm 2006: 36).

⁴ Raimo Raag kirjutab artiklis ”Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses”: ”Mitte kõik põgenikud ei saanud meritsi: vahel maandus Ojamaal mõni eesti või läti meeskonnaga Saksa sõjalennuk” (Raag 2006: 93).

⁵ Eestlasi elas pärast ümberasumist üsna arvukalt veel Lääne-Saksamaal, Belgias, Argentiinas, Venezuelas, Uus-Meremaal ja Prantsusmaal (Kumer-Haukanõmm 2006: 35).

(30 000) ja Rootsis (22 000) (Raag 1999: 76). Eestlaste põgenikuelus Rootsis on eristatud kolme perioodi. Esimene periood katab selle käsitluse järgi aastaid 1944–1947. Elati laagreis ja „kollektiivseis” korterites. Rootslastepoolset suhtumist pagulastesse tajuti tihti vaenulikuna ning puudus selgus tuleviku suhtes. Teine periood kestis umbes aastani 1951. Selle algul toimus pagulaste elus ümberorienteerumine: mõisteti, et kodumaale pääsemist ei tule ja hakati mõtlema „oma isiklikele raskustele ja oma isiklikule heaolule”. Vähenes ka ühine läbikäimine ja täheldati madalseisu kultuurielus. Pärast 1951. aastat ehk kolmandal pagulusperioodil hakkasid eestlased saama Rootsi kodanikeks. Samal ajal tugevnes „rahvuslik kultuuritunne ja eneseareng”: vajati ja jõuti osta raamatuid, ajalehti-ajakirju ja hakati aktiivsemalt osalema rahvuslikus tegevuses, nii et oli koguni põhjust kõnelda rahvuslik-kultuurilisest renessansist. (Üürke 1965: 13–15)

Väliseestlaste kultuurikeskuseks sai Stockholm, kuid elavat kultuurielu suudeti ja taheti käimas hoida ka Torontos ja New Yorgis. Elujõuliste eesti kogukondade teke uutes asukohamaades võimaldas kiiresti käima lükata hästi toimiva organisatsioonilise struktuuri seltside-klubide-ühingute, noorteorganisatsioonide, näiteringide, teatrite, kooride, rahvatantsu- ja naisvõimlemisrühmade, koolide, koguduste, üliõpilas- ja teadusseltside ning ajalehtede-ajakirjade ja kirjastuste näol. Organiseerumine algas juba DP- ja läbikäigulaagrite esimestel päevadel, „varumaks kaasmalastele praktilist abi eluvajaduste täitmisel, omaste otsimiseks, meelelahutuse ja hingeduhoolduse varumiseks” (Kirss 2006a: 626), aga sama kindlasti ka eneseteostusvajaduse rahuldamiseks. Ilmselt üks olulisimaid aspekte organiseerumise puhul oli hingeduhoolduslik – keerulistes oludes sattunud inimestele elutähtis vajadus sama saatust jagavate ligimeste vaimse toe järele, millest tihtilugu puudust tunti, aga enesele teadvustada ei osatud või tahetud. Nimelt leidis pagulasi, kes ei tahtnudki laagrist lahkuda, vaid klammerdusid tolle elu külge võimalikult kauaks. Aga laagrisse pöörduti tagasi ka juba siis, kui oldi väljaspool oma elu alustanud, mis aga osutus vastuvõetamatuks, kuna oli elustandardi poolest laagrielust veelgi viletsam (Andræ 2005: 145). Kõigi pagulaste elu polnud ühtviisi edukas, paljud ei suutnudki kohaneda. Tagajärjeks võis olla haigus, depressioon või alkoholism, halvimal juhul enesetapp⁶. Need olid eksiiliga kaasnevad varjuküljed, kõnelemata jäänud lood, mis sumbusid enamasti piinlikkusest sünenenud vaikusesse

⁶ Psüühilisse kriisi sattunud ja enesetapuga lõpetanud pagulast kujutab romaanis „Elu üksiklõnnud” (1966) Aksel Valgma, kes läks ise samuti vabaturma.

(Kirss 2006b: 88).

Kogukondliku ühtekuuluvuse kõrval aitas pagulastel uutes oludes toime tulla algupärane emakeelne kirjandus, mis täitis eelkõige rahvusteraapilist ülesannet, seega pidi „ravima, ja seda läbielatu taaselustamise kaudu” (Annus 2001: 387). Olukorrast lähtuvalt muutus ka lugeja roll, kelle arvamusest kirjanik nüüd rohkem sõltus, sest lugejaid oli piisavalt vähe. Kutselisi kirjanikke oli Läände põgenenud umbes 25, lisaks paarkümmend isikut, kes olid Eestis ilukirjanduslikke teoseid avaldanud (Raag 1999: 93). Eksiilis kujunesid välja teemad, millest kirjutati silmatorkavalt palju. Nn ekiilispetsiifilised olid sõja-, põgenemis-, ja nostalgiaromaanid, aga ka mälestusraamatud, mis olid lugejate seas erakordselt populaarsed (Annus 2001: 391).

1970. aastal toimusid New Yorgis Eesti kultuuripäevad, kus muu hulgas arutleti ka pagulaskirjanduse ja selle tuleviku üle. Laudkonnadiskussioonis „Eesti pagulaskirjandus: kellele, milleks, kui kauaks?” osalesid neli kirjanikku: Ivar Ivask, Urve Karuks, Eduard Krants ja Arved Viirlaid. Ülevaatlik, kokkuvõttev ja sellisena taasesitamist vääriv on Ivaski sõnavõtt. Ivask jagas selles eesti pagulaskirjanikud nelja „sugupõlve“ ja iseloomustas neid lühidalt.

I põlvkonna moodustavad Ivaski järgi Johannes Aavik, Marie Under, Gustav Suits, Karl Rumor, Artur Adson, Henrik Visnapuu, August Gailit, Pedro Krusten ja Albert Kivikas. Need kirjanikud kuulusid peaaegu eranditult „Noor-Eesti“ või „Siuru“ rühmitusse ja nende peamine looming on Ivaski sõnul seotud iseseisvusaja, mitte pagulusega. Kirjanduslikult elujõulisimaks ja tähtsaimaks hindab Ivask II põlvkonda. Siia kuuluvad August Mälk, Ants Oras, Ain Kalmus, Peeter Lindsaar, Aleksander Aspel, Bernard Kangro, Arno Vihalemm, Karl Ristikivi, Salme Ekbaum, Valev Uibopuu, Arno Mägi, Gert Helbemäe, Maret Suits-Elson, Aleksis Rannit, Asta Willmann ja Ilmar Talve. Keskne autor neist on Ivaski sõnul kahtlemata Kangro. III põlvkonnas on neliteist kirjanikku: Kalju Lepik, Ilmar Mikiver, Ilmar Külvet, Ilmar Laaban, Harri Asi, Arved Viirlaid, Ilmar Jaks, Raimond Kolk, Ivar Grünthal, Eduard Krants, Arvi Kork, Tiit Lehtmets, Ivar Ivask ja Jüri Kork. Selle põlvkonna puhul tõstab Ivask esile püüdeid kirjanduse uuendamisel, kuid märgib samas ära nende suhteliselt madala produktiivsuse. IV ehk viimane väliseesti kirjanike põlvkond on vaid kuueliikmeline 1930ndail sündinud ja 1960ndail debüteerinud kirjanike rühm: Aarand Roos, Ilona Laaman, Urve Karuks, Elin Toona, Enn Nõu ja Helga Nõu. Nimetatud

rühma puhul peab Ivask üllatavaks naiskirjanike rohkust ja tõstab esile nende loomingu värskest nii sisus kui ka vormis, öeldes: „Neis pole märgata mingit väsimust. Isegi pagulus ilmub uues perspektiivis“ (Ivask jt 1971: 35).

Ivask lõpetab sõnavõtu pessimistliku tõdemusega, sest erinevalt lätlastest ja leedulastest katkeb eesti pagulaskirjanike järjepidevus neljanda põlvkonnaga, kuna 1940ndail sündinute eesti keele oskus ei võimalda luua ilukirjandust. Praeguseks võib teatud mõõndusega öelda, et päris õigeks Ivaski sõnad ei osutunud, sest eesti päritolu kirjanikke kerkis, peamiselt küll Rootsis, esile veel päris mitmeid (nt Mats Miljand, Peeter Puide, Enel Melberg, Mare Kandre, K. Linda Kivi), aga ükski neist ei kirjutanud ega kirjuta enam eesti keeles.

Viimast kirjanike põlvkonda eristab eelnevatest kõigepealt uuel asukohamaal ja asukohamaa keeles hariduse omandamine ning mõjutuste saamine asukohamaade kirjandusest. Samas on sellel põlvkonnal palju ühist mitmete III põlvkonna kirjanike, näiteks Kalju Lepiku, Ilmar Jaksi ja Raimond Kolgi loominguga, kuna nemadki hakkasid seniseid pühadusi nagu rahvuslikud väärtused ja rahvuslik kuuluvus kujutama teistsugusest vaatepunktist, kui seda teha oli tavatsetud. Ühendavaks jooneks on mängulisus, mässumeel ja mitmel juhul ka vormiuuendus, seega traditsiooni revideerimise ja uuendamise tarvidus. Olgu siin nimetatud Jaksi „Eikellegi maa“ (1963), Lepiku „Marmorpagulane“ (1968) ja Helga Nõu „Tiiger, tiiger“ (1969).

1.1.3. Juudid ja II maailmasõda

Nagu eestlastele ja paljudele teistele Euroopa väikerahvastele, tähendas sõda ka juutidele miinusmärgilist kultuurikatkestust, mis esialgu avaldus paljudes väikestes muutustes igapäevase elukorralduse tasandil, kasvades hiljem üle suurteks kogu rahvuskehandi saatust mõjutavateks sündmusteks. Kõige drastilisemalt katkestas II maailmasõda Ida-Euroopa juutide turvalise elu pisikestes ja primitiivsetes külates või linnakestes *stetl*’ites, mis oli olnud ülimalt kogukondlik, sidemetest läbipõimunud ja paikne. Paiksusega kaasnev eluviis kadus sõja järel lõplikult ajalukku, nagu ka kogu ülejäänud Euroopa kogukondlikkus ja lokaalsus.

Juute hakati taga kiusama kohe pärast natside võimuletulekut Saksamaal veebruaris

1933. Märtsis valmistati ette esimene juudivastane seaduseelnõu, mille kohaselt tuli järgnevatel aastatel võtta tarvitusele arvukaid juudivastaseid abinõusid, nende hulgas töölt vallandamine, segaabielse ja nimemuutmise keelustamine ning juudi küsimustega tegelevate nõukogude ametisse nimetamine (Hilberg 1994: 37–38). Antisemitistlikud hoiakud tugevnesid umbes samal ajal ka Poolas, kus sõja algul elas 3 miljonit juuti, seega enamik maailma juute. Juudivaenulikkuse levikule Poolas aitas kaasa majanduskriis ja seda toetas ulatuslikult katoliku kirik. Juut ei olnud Poolas enam ainult Teine, nagu märgib oma raamatus „*Shtetl*” Poola juutide ajalugu uurinud Eva Hoffman. Temast oli saanud ka sisevaenlane, kuid erinevalt vastavasisulisest saksa kirjandusest puudus poola omas bioloogilise rassismi element. (Hoffman 1998: 191–192)

Maiks 1937 oli Saksamaalt põgenenud 283 000 juuti ja pärast Austria *Anschlussi* märtsis 1938 lisandus neile 118 000 Austria juuti. Lõplikult sai juutidele põgenemise paratamatus selgeks pärast 1938. aasta 9. novembril toimunud Kristallööd, kui lõhuti ja põletati sadu sünagooge, panku ja ärisid ning tapeti kümneid ja kümneid inimesi. W. G. Sebaldi romaanis „*Väljarändajad*” (1993) kirjeldab tollaseid sündmusi napilt, kuid seda kõnekamalt lapsena Inglismaale siirdunud juudi kunstnik Max Aurach: „Pärast Kristallööd viidi isa Dachause. Kuus nädalat hiljem tuli ta tagasi koju, tublisti kõhnunud ning juuksed maha aetud. Sellest, mis ta üle oli elanud ja mida näinud, ei rääkinud ta mulle midagi.” (Sebald 2002: 173) Aurachi isa vaikimine on kahekordselt dramaatiline: keeldumine kõnelda toimunud pere ringis kasvab edaspidi üle üleüldiseks rahvuslikuks vaikimiseks⁷, millega ühineb ka Aurach. Pärast Saksamaalt lahkumist 1939. aastal ei kõnele ta enam kordagi saksa keeles ja koos keele tuhmumisega kaovad ka mälestused lapsepõlve Saksamaast, kui hoolimata „uuest ajast” püüti teha kramplikult „normaalset nägu”.

Maiks 1939, kui normaalse näo tegemine enam võimalik ei olnud, oli üle mere jõudnud põgeneda 194 000 juuti. Sihtriikideks olid USA, Palestiina, erinevad Lõuna-Ameerika riigid, Kuuba, Lõuna-Aafrika, Austraalia ja Uus-Meremaa. Nagu märgib Tabori, suutis aastatel 1938–1942 Euroopast üle mere lahkuda üksnes 213 000 juuti ja puuduvad korralikud andmed, kui paljud neist olid põgenenud enne sõda ja kui paljud saabusid sõja ajal okupeeritud riikidest. (Tabori 1972: 199) Ainukesed riigid Euroopas, mis neutraalsetena said sõja ajal juutidele asüüli pakkuda, olid Rootsi ja Šveits.

⁷ On ka väidetud, et holokausti üle elanute tunnistus väljendab keelekriisi, sest genotsiid hävitas keele eetilise dimensiooni, keele võime sepiatada inimestevahelisi sidemeid (Garloff 2005: 13).

Viimasesse põgenes sõja käigus 20 000 juuti. Enamik Ida-Euroopa juute ei tulnud pärast sõda endisesse koju tagasi, või kui tulidki, siis lahkusid pogrommide ja kommunistlike režiimide kartuses jälle. Erandiks olid Prantsuse ja Itaalia juudid, kes naasid sõja järel koju ja jäid sinna. (Suleiman 1998: 399)

1.1.4. „Kauged maad”

Essee „*Die Weltliteratur*” toob Milan Kundera välja põhimõttelise erinevuse suurte ja väikeste rahvaste Ajaloomõistmises, mis mõjutab poliitiliste otsuste tegemist veel tänapäevagi Euroopas. Ühelt poolt osalevad läbirääkimistel isandale omase mõttelaadiga suurriigid, kelle esindajatele on reserveeritud koht läbirääkimiste laua taga, teiselt poolt teenri staatusesse taandatud väikeriigid, kelle esindajad ootavad öö läbi koridoris. Suured rahvad niisiis „teevad” Ajalugu, väikesed rahvad peavad alatiseks jääma kaitsepositsioonile silmitsi Ajalooga, mida tajutakse endast vägevamana ja mis „ei arvesta ega isegi märka neid.” (Kundera 2007)

Ajalugu kui monstrum, mis ei arvesta kunagi nendega, kel puuduvad mõjukad eestkõnelejaid, on jõuline kujund, mis võtab tabavalt kokku Ida-Euroopa väikeriikide käekäigu II maailmasõjas. Teatavasti leppisid 1943. aastal toimunud Teherani konverentsil Stalin, Roosevelt ja Churchill kokku Ida-Euroopa, sealhulgas Balti riikide tulevikku puudutavates küsimustes. Nii sai Nõukogude Liit oma mõjusfääri need Euroopa idapoolsed alad, mis oli Stalinile loovutatud juba natside ja nõukogulaste 1939. ja 1940. aasta paktide salaprotokollides. Siitpeale algas Ida-Euroopas käegalöömise ja saatusega leppimise aeg (Judt 2007: 211), mil tuli ette nii „sulaperioode” kui ka eriti raskeid aastaid.

Eksiili minekut ei põhjusta seega ainult sõjad. Poliitilisi pagulasi sünnitasid ja sünnitavad ka edaspidi totalitaarsed režiimid, mis ei piira üksnes inimese vabadust kõnelda, vaid ka vabalt vaikida, ilma et seda tõlgendataks režiimi õigustamisena. Ungari pagulaskirjanik Sándor Márai kirjeldab hetke, mil ta mõistis, et peab kodumaalt lahkuma, just sellise äratundmisena: „See oli see aeg, kus ma sain aru, et mul tuleb siit riigist ära minna, – ei tule ära minna mitte ainult sellepärast, et mul ei lasta vabalt kirjutada, vaid esiteks ja veel palju enam sellepärast, et mul ei lasta vabalt vaikida. Kui üks kirjanik ei salga selles režiimis maha kõike, millesse ta on sündinud, millesse ta on

kasvatatud, millesse ta on uskunud: oma klassi, oma kultuuri, kodanlikku ja humanistlikku vaimu, ühiskondliku arengu demokraatlikku versiooni: kui ta kõike seda maha ei salga, siis tehakse temast kas elav laip või – nagu vene kirjanikest, kes keeldusid kuuletumast – füüsiline laip. Vägivaldsete režiimide mõõtmes on „vaimutööliste” – kirjanikule, teadlasele, kunstnikule – määratud iseäralik roll. Kõigi niisuguste režiimide kroonikas saabub silmapilk, kus „vaimuinimene” õigustab pelgalt oma juuresolu faktiga režiimi.” (Márai 2006: 315–316) Márai režiimi vaikimisega õigustada mõistagi ei soovinud ja lahkus Ungarist 1948. aastal ega pöördunud enam kunagi kodumaale tagasi.

1975. aastal läks režiimi eest eksiili tšehhi kirjanik Milan Kundera, kes oli pikka aega kuulunud kommunistlikku parteisse nagu paljud teised tšehhi intellektuaalid⁸. Kundera otsus Tšehhoslovakkias ära minna on otseselt seotud Praha kevade sündmustega. Praha kevade ettekuulutajaks oli 1967. aasta suvel peetud Tšehhoslovakkia kirjanike IV kongress, kus Kundera, Ludvík Vaculík, Pavel Kohout ja Václav Havel ründasid varasemat kommunistlikku juhtkonda nende tekitatud materiaalse ja moraalse kahju pärast ning kutsusid üles andma riigile tagasi selle kunagine koht vaba Euroopa keskmes. (Judt 2007: 461) Nende sündmuste taustal osutus tähendusrikkaks ka Kundera romaani „Nali” (eesti k 1991) ilmumine samal aastal, kus analüüsitakse inimlikkuse eluvõimalusi totalitaarses riigis.

1968. aasta augustis Tšehhoslovakkias toimunu kordas mitmes mõttes 1956. aasta Ungari ülestõusu: ka siis sekkusid võõrväed ühe riigi siseasjadesse ja hukkus palju tsiviilisi, ehkki kaugeltki mitte nii arvukalt kui Ungari ülestõusu käigus. Tšehhoslovakkia piirile koondatud Varssavi pakti väed tungisid riiki 21. augustil 1968 (Judt 2007: 467). Invasiooni ulatus ja kiirus olid üllatuseks isegi elanikonnale endale, kes sai toimunust teada alles öösel tankimürina peale ärgates.

Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei juht Alexander Dubček ning teised reformimeelsed vahistati ja viidi Moskvasse ülekuulamisele. Aasta hiljem Dubček tagandati ning asendati Gustav Husákiga. Järgnesid puhastused võimuasutustes, tuhanded tõrjuti kõrvale avalikust elust ja kümned tuhanded sunniti pagulusse. 70ndatel ja 80ndatel oli partei kontrolli all kogu Tšehhoslovakkia ühiskondlik elu. Parteist sõltumatult tegutseda ja mõelda püüdnud isikuid ja organiseerunud grupe kiusati taga

⁸ Kundera kuulus parteisse aastani 1970, mil ta sealt teist korda välja visati ja tema teoste avaldamine keelustati.

ja vangistati. Kõige rohkem kannatasid need, kes olid vahetult enne Praha kevadet olnud silmapaistvas rollis: ajakirjanikud, diktorid, kirjanikud, režissöörid või üliõpilasjuhid. Käibelega väideti, et 1968. aastal tabas riiki massipsühhoos, mille valeprohvetid ära kasutasid ja et seepärast tuleb rahvas suunata kindla käega tagasi õigele teele. (Judt 2007: 467–468)

Aastatel 1965–1983 emigreerus Tšehhoslovakiast seaduslikult 33 000 inimest. Lisaks neile läksid veel tuhanded ära illegaalselt, enamasti naaberriikidesse Austriasse ja Šveitsi, kuhu jäidki elama.

Poliitilise eksiili ajalugu on Ajaloole jalgu jäänud inimeste lugu, aga ka vaimu ja võimu vaheliste vastuolude lugu, ja kuna need vastuolud, nagu ka sõjad, on inimkogukonnale midagi sügavalt universaalset, siis jätkub ka see ajalugu nii kaua, kuni kestab inimkond. See on pikk ajalugu ja kahtlemata vägagi õpetlik, iseasi on see, kui võrd palju peetakse üldise vajalikuks ajaloost õppida. Ennekoike on poliitilise eksiili ajalugu mahavaikimise ajalugu, sest poliitilistel pagulastel pole kohta võitjate poolt kirjutatud ajaloos, nad „kõrvaldatakse ajaloolisest ajast” (McClennen 2004: 132). Ajaloolisest ajast väljajätmine on eriti problemaatiline intellektuaalide ja loovisikute puhul, kes on jätnud oma tegevusega kultuurilukku palju raskesti mahasalatavaid jälgi – kirjandus-, kunsti-, heliteoseid või mistahes muid vaimse töö vilju –, millest vaikimist dikteeris valitsev režiim. Kui viimaks avanes võimalus pagendatud teoste kultuuriline eksistents „taastada”, ei olnud mahavaikitud enam tihtilugu elus. Lisaks sellele on aja jooksul nii diasporaas kui kodumaal sünenud mõistmine, et katkestatud kultuuri ei saa tagantjärele kokku traageldada, et katkestused ja lõhed jäävad alles otsekui märgid pöördelistest hetkedest mingi rahva ajaloos.

1.2. Kaks metafoori

1.2.1. Juured

Eksiilidiskursuses on käibel hulk kujundeid, millest tõusevad esile juurte ja topeltmaastiku metafoorid. Juurte metafoori põhjaks on inimese võrdlus taime või puuga, mis on tugevalt maapinda juurdunud ja sellest välja kistuna kuivab ja hukkub nagu inimene, kes võib hukkuda kodumaast, kodupinnast eemale kistuse tagajärjel.

Seega rõhutatakse juurte metafoori kaudu, vähemalt eesti pagulaste puhul, vältimatut seotust eelkõige kindla paiga, territooriumiga⁹, ja alles seejärel sotsiaalsete, kogukondlike või perekondlike sidemete võrgustikuga.

Juurte metafoori kasutatakse sageli eksiilis kirja pandud mälestustes ja romaanides, kui pöördutakse tagasi pagulaselu algusaega, andmaks edasi tollel ajal valitsenud tundeid, vaimset abitust ja eksistentsiaalseid raskusi. August Mälk näitlikustab oma mälestusteraamatus „Peale päevapööret” juurte metafoori abil teda põgenikelaagris tabanud raskusi loomingulises süvenemises: „Olin vahepealsetest sündmustest nagu oma kasvupaigast üles kistu puu. Sel on ju raske kohe õitseda ja vilja kanda.” (Mälk 1976: 257) Lõhestunud identiteeditundest johtuvaid valikuid püüab juurte metafoori kaudu selgitada Helga Nõu romaani „Tiiger, tiiger“ peategelase Taavi Valgu isa Arnold Valk: „Mind on maast välja kistud... võib-olla oleks õigem ütelda, et mind on maha raiutud. Nagu puu. Ja juured jäid sinna alles.” (Nõu 1990: 172) Isaac Bashevis Singeri autobiograafilise romaani „Armastus ja eksiil” äsja Poolast Ameerikasse saabunud peategelanegi väljendab teda tabanud hingelist kriisi juurte metafoorist tuge otsides: „*I had cut off whatever roots I had in Poland yet I knew that I would remain a stranger here to my last day*” (Singer 1984: 258).

Luules on kodumaaga seotust läbi kogu oma loomingu poetiseerinud Bernard Kangro. Kangro kujundikasutust analüüsinud Ivar Ivask nimetab teda eesti eksiilluuletajaist kõige ebakosmopoliitsemaks, milles näeb Kangro jõudu ja ühtlasi nõrkust: „Noor luuletaja polnud oma varases luules lihtsalt „maadligi”, vaid oma maa ligi, päriselt sellesse juurdunud ning sellest välja kasvanud olend. Tema kujutus lasus raskelt kodumaa pinnal nagu need vanad majad ja rehed, millest ta nii üksikasjaliku andumusega laulab. See kõik selgus aga alles traumaatilise šoki läbi Rootsi pinnal. Rootsimaa pole meie luuletajale muud kui Eikellegimaa, nagu on põhiliselt pagulus ükskõik kus võõral maal.” (Ivask 2003: 136)

Ivaskile tundub olevat vastuvõetamatu Kangro hoiakuline jäikus, mis taandab võõra maa kõhklusteta Eikellegimaaks, ehkki ka see on kellegi kodu, kellelegi kõige tähendusrikkam paik maailmas. Sellist mõistmist, Kangro omaale täiesti vastandlikku,

⁹ Kodumaad kui sakraalset paika väärtustav rahvuse mudel hakkas Ea Janseni järgi levima 19. sajandi keskel, millele aitas oluliselt kaasa kindlate kodumaaga seotud kujundite kasutamine luules. Näiteks tolle aja kanoonilisim kirjanik Koidula (aga ka paljud teised ärkamisaegsed poeedid) pidas kõige suurema emotsionaalse laengu ja sümbolväärtusega looduselemendiks isamaa või kodumaa pinda või mulda, mida oli immutatud esivanemate verega (Jansen 2000: 44).

väljendab Kangrost üle paarikümne aasta noorem Rootsis elav poeet Ilona Laaman luuletuses „Võõrsil”: „Ka see koht kus sina oled võõras / on kellegi kodu / ära teota seda // kui meil oleks silmad / me näeksime seda / aga paraku, meil pole silmi.” (Laaman 1997: 150–151) Ükskõiksus võõramaa kuu, päikese ja puu vastu kasvab aja möödudes mitte enamaks kui harjumuspäraseks tuttavlikkuseks. Kangro põlvkonnast luuletaja jaoks jäävad võõramaa puud ja kodumaal kasvanud puud teineteisest lahutama valgusaastate kaugused.

Pärast II maailmasõda hakkas juurte metafoor levima ka teaduslikus, sealhulgas filosoofilises mõttes. Prantsuse filosoofilt Simone Weililt (1909–1943) ilmus 1949. aastal raamat „*L'énracinement*” („Juurdumine“), mille ta kirjutas II maailmasõja ajal Inglismaal maapaos olles. Weili „Juurdumises” on ühendatud Marxi ideid ümber hindav ja uusplatonilik mõtlemine sotsiaalse eetikaga. „Sotsiaalne” ja „sootsium” on Weili jaoks kahtlemata sama olulised mõisted kui olid Marxile „kapital” ja „klass”. Weili teosest võib välja lugeda ka sügavat nostalgiat kodumaa Prantsusmaa ja sõjajärgsete aegade järele. „Kõigist inimhinge vajadustest ükski pole elujõulisem kui vajadus mineviku järele” (Weil 2006: 51), peab ta vajalikuks rõhutada.

„Juurdumises” väidab Weil, et see on inimhinge tähtsaim ja samas kõige vähem tunnistatud vajadus, sest nii nagu teatud elusorganismid vajavad kasvamiseks teatud keskkonda, on ka iga inimese hinges teatud osa, teatud mõtteviisid ja teod, mis saavad eksisteerida üksnes rahvuslikes oludes. Need enseväljendusviisid kaovad, kui hävitatakse rahvusriik, sest koos sellega hävitatakse ka inimesi hädade, katastroofide ja üksteise eest kaitsvad sotsiaalsed ja kultuurilised struktuurid. Väljajuuritutel on Weili sõnul vaid kaks võimalikku käitumisviisi: kas langemine surmaga sarnanevasse vaimsesse tardumusse või uute juurtetuse vormide taastootmine ja toitmine.

Juurte metafoor toetub läänelikule ehk „kodanlikule” rahvuse mudelile, mis on domineerivalt ruumiline ehk territoriaalne mõiste. Selle mudeli järgi peavad inimesed ja maa kuuluma kokku. Ent see maa ei saa olla ükskõik kus, vaid peab olema „ajalooline” maa, „kodumaa”, seal elavate inimeste „häll”. Kodumaa on ajalooliste mälestuste ja sidemete panikpaik, paik, kus „meie” targad, pühakud ja kangelased elasid, töötasid, palvetasid ja võitlesid. Kodumaa jõed, rannad, järved, mäed ja linnad muutuvad pühaks – austuse ja ülistuse paikadeks, mille sisemisi tähendusi saavad mõista üksnes asjasse pühendatud, see tähendab rahva eneseteadlikud liikmed. (Smith 1993: 9)

Eksiilis, eriti poliitilises eksiilis, võimendub rahvuse läänelikus mudelis oluline territoriaalne komponent, sest maa, mida inimesed oma hälliks peavad, on vägivaldselt ära võetud ja asjaolu, et müütilisel „viis tuhat aastat sellel maalapil” on vähe tõepõhja teaduslikus mõttes, ei oma vähimatki tähtsust.

Juurte metafoori sage kasutamine tundub viitavat ka poliitiliste pagulaste hoiakulisele ühtsusele uue kultuurikeskkonna suhtes: valdav on soov pigem kapselduda kui olla avatud uutele kultuurikogemustele ja võimalikele dialoogidele. Ilmselt on poliitilisele pagulasele, vähemalt selle esimesele põlvkonnale, üldiselt omane hoida kramplikult kinni rahvuslikust identiteedist, eitades selle olemuslikku vajadust muutuda ja keeldudes nägemast eksiilis olukorda, mis mitte ainult ei too välja rahvusgruppide vahelisi eraldusjooni, vaid pakub ka mitmekülgseid võimalusi neid ületada.

1.2.2. Topeltmaastik

Erinevalt juurte metafoorist kasutatakse topeltmaastiku metafoori peamiselt eksiili puudutavates metatekstides: esseedes, uurimustes ja analüüsides. Näiteks kannab Norrast Ameerikasse emigreerunute kirjanduslikku pärandit uuriva teadlase Øyvind T. Gullikseni doktoritöö pealkirja „*Double Landscapes, Midwestern Texts: Studies in Norwegian-American Literature*”. Selles väidab autor, et elada nii intellektuaalselt kui emotsionaalselt topeltmaastikul tähendab pigem eelisseisundit kui puudust, ning pinged, mis sellises elus tekivad, on pigem loovad kui hävitavad (Øverland 2004: 8). Ka André Aciman kinnitab eksiiliteemalisi esseesid koondava raamatu „Läbisõidukirjad” eessõnas „Alatised läbisõitjad” eksiiliga kaasnevat topeltteadvust: „Olles mälestustega igavesti üle koormatud, näevad eksiilis olijad topelt, tunnevad topelt ja on topelt. Kui eksiilis olijad näevad mõnda paika, näevad või otsivad nad selle taga ka teist.” (Aciman 1999: 13) Seega ei ole topeltteadvus midagi, mis automaatselt eksiili minekuga kaasneb, vaid nähtus, mida pidevalt alateadlikult kultiveeritakse. Millised on topeltmaastikul elamise eelised ja raskused ning millised perspektiivid sellel maastikul eksiilis olijale võivad avaneda, lahkab oma eksiiliteemalistes kirjutistes Edward Said.

Edward Said (1935–2003) oli palestiina päritolu intellektuaal, kirjandusteadlane ja poliitiline aktivist. Ta sündis jõukas anglikaani perekonnas Jeruusalemmas, käis koolis

Kairos ja 1951. aastal saatsid vanemad ta õppima USAsse. Said sai doktorikraadi Harvardist ja jätkas akadeemilist karjääri inglise keele ja võrdleva kirjandusteaduse professorina Columbia ülikoolis, töötades lühikest aega ka Yale'is, Harvardis ja Johns Hopkinsi ülikoolis. Saidilt on ilmunud kakskümmend raamatut ja hulgaliselt artikleid kirjandusest, kultuurist ja poliitikast. Tema tuntuim teos on 1978. aastal ilmunud „Orientalism”, kus autor on arendanud edasi Michel Foucault` arusaamu võimu ja teadmise kokkukuulumisest, keskendudes kirjandusliku ja teadusliku kujutamise seostele koloniaalvõimuga. Lääne orientalistide tekste analüüsides tõdeb Said, et läänelik nägemus idast on kantud kolonialismiajast pärit üleolekutundest, ajendatud domineerimise soovist ning oma olemuselt läbinisti ksenofoobne.

Eksiilile on Said pühendanud kaks esseed: „Mõtteid eksiilist” (1984) ja „Intellektuaalne eksiil: pagendatud ja marginaalsed”, mille aluseks on 1993. aastal BBC-i raadios peetud loeng. Esimene neist on eksiilidiskursuse mõjukamaid ja tsiteeritavamaid kirjutisi. Seda esseed alustab Said tähelepanekuga, et eksiilist mõelda on veidralt vastupandamatu, ent kohutav kogeda. Kuid Said ei arenda seda mõtet edasi, vaid üksnes lisab, et kirjanduses ja ajaloos sisalduvad „kangelaslikud, romantilised, hiilgavad ja isegi võidukad episoodid” eksiilis olija elust pole midagi rohkemat kui katsed ületada võõrdumise halvavat kurbust. Halvav kurbus on eksiilile sügavalt ainuomane, nagu Said korduvalt rõhutab, sest eksiil on üksindus, mida kogetakse väljaspool gruppi, see on „fundamentaalselt pidevusetu olemis seisund”. Sellest pidevusetusest väljamurdmise teeb Saidi arvates keerukaks eksiili ja rahvusluse olemuslikult tihe seotus. Ühelt poolt ei saa rahvuslus eksiilis olijale kunagi pakkuda mingit ühest ja lõplikku pidepunkti, sest rahvusliku diskursusega kaasneb alati ametlike vaenlaste otsimine ja kangelaste pühitsemine. Edukad rahvuslused omistavad Saidi sõnul enesele tõe ja valelikkus jääb kõrvalejäänute osaks. Teisalt on Saidi arvates tänapäeva maailmas eksiilis olija seisund praktiliselt võimatu, kui ta ei suuda end siduda mingi võidutseva ideoloogiaga. Said ei paku sellele eksiilis olija jaoks paradoksaalsele olukorrale lahendust, ent möönab, et ka „kaitsval rahvuslusel” on teatud eelised, näiteks turgutada enesetadlikkust, mille tulemuseks on rahvuslike institutsioonide (nagu raamatukogud või ülikoolid) asutamine, aga ka rahvusliku ajaloo loomine ja iidse keele taas elustamine. Seega välistab Said kolmanda võimaluse eksiilis – kosmopoliitsuse –, sest ei pea põhimõtteliselt võimalikuks rahvuslike sidemete kõrvaleheitmist.

Saidi huvitab selles essees ka, kuidas kujutatakse eksiili kui üht inimkogemuse *topost* kirjanduses. Analüüsitavaks näiteks on ta valinud Joseph Conradi jutu „Amy Foster”, mis kõneleb Ameerikasse minna soovinud Ida-Euroopa talupojast Yanko Goorallist. Yanko elab üle laevahuku ja satub hoopis Inglismaale, kus jääb keeleoskamatusse tõttu eraldatusse. Lõpuks muutub eraldatus Yanko jaoks niivõrd hävitavaks, et tapab ta. Kuigi Conradi lugudes, nagu Said osutab, ei suudeta üksteist mõista ega suhelda, ei takista see radikaalne keeleliste võimaluste piiratus paradoksaalselt tegemast katseid suhelda.

Eksiiliga seostatav isoleeritus ongi Saidi arvates suures osas eksiilis olija valik, mitte enesestmõistetav paratamatus. Sellise valiku üks hoiatavaid kõrvalsaadusi on Saidi sõnul „teatud nartsissistlik masohhism, mis avaldab vastupanu ühiskonnale ja kõikidele jõupingutusele parendamiseks ja akulturatsiooniks” (Said 2000a: 183). Masohhistlik hoiak muudab eksiili fetišiks, mis takistab teadvustamast eksiilis olija sidemeid ja kohustusi. Viimaste all peab Said silmas eksiilis olija valmisolekut loobuda harjumuspärasest ja loomulikust, nagu näiteks kodu ja keel, olemaks võimeline „ületama piire ja murdma mõtte ning kogemuse barjääre” (Said 2000a: 185).

Eksiil ei tähenda ainult loobumisi, nagu Saidi esseest võiks järeldada. Eksiili positiivsed aspektid võtab kokku ja teeb nähtavaks topeltmaastiku metafoor ehk kontrapunktiline teadlikkus (*an awareness that is contrapuntal*), kui kasutada Saidi enda metafoori. Kontrapunktilise teadlikkuse tekitab Saidi kohaselt teadlikkus kahest või mitmest kultuurist, taustast ja kodust. Selle tulemuseks on originaalne nägemisvõime, millega kaasneb „ainulaadne mõnu”, eriti kui ollakse teadlikud „teistest kontrapunktilistest kõrvutamistest”.

Eksiili käsitleb Said ka essees „Intellektuaalne eksiil: pagendatud and marginaalsed”. Siin võtab Said vaatluse alla eksiili kui 20. sajandi teise poole „õela” tegelikkuse ja metafüüsilise eksiili ehk vaimse tegevuse kaudu eksiili mineku. Eksiili metafüüsilises mõttes defineerib Said kui „rahutust, liikumist, pidevat ebakindlust ja teiste ebakindlasse olukorda asetamist” (Said 2000b: 373). Intellektuaali jaoks seega peaks metafüüsiline eksiil olema olemuslikult loomupärane seisund, ka sel juhul, kui ta ise tegelikult paguluses ei viibi. Näidetena kahekordses eksiilis viibinud intellektuaalidest toob Said Jonathan Swifti, kes läks Inglismaalt Iirimaale, V. S. Naipauli ja T. W. Adorno. Adorno eksiilil peatub Said pikemalt.

Adorno pages 1930ndate keskel Saksamaalt Inglismaale, naases veidi aja pärast kodumaale ja lahkus 1938. aastal USAsse, kus elas üksteist aastat. 1949. aastal tuli Adorno taas Saksamaale, kus sai professori koha. Said nimetab Adornot täiuslikemaks intellektuaaliks, sest Adorno vihkas kõiki süsteeme „võrdse vastumeelsusega”. Adorno meistritööd, fragmentide kogu „*Minima Moralia*” analüüsides jõuab Said järeldusele, et Adorno poolt kujutatava intellektuaali kui permanentse eksiilis olija tuumaks on fragmentaarne, katkendlik ja pidevusetu kirjutamisstiil, mis sellisena representeerib intellektuaali teadvust. See on alati valvel ja tähelepanelik „edu meelituste suhtes”, mis Adorno jaoks tähendab Saidi sõnul pidevat püüdu mitte muutuda kergesti ja kiiresti arusaadavaks.

Saidi huvitab Adorno puhul ka tema suhtumine võõra ning vaenuliku keskkonna „kodustamisse”, enesele hubase paiga loomisse eksiilis. Adorno arutleb eksiilis olija vajaduste üle mingit „peavarju” leida „*Minima Moralia*” 18. fragmendis. Ta jõuab järeldusele, et eksiilis olija toimib moraalselt üksnes siis, kui keeldub tundmast end kellegi teise kodus nagu kodus. Adorno järgi tähendab see keeldumist tunda end mugavalt nii oma kirjutistes kui ka erapooletust taotleva intellektuaali „vahepealsuseseisundis” (*state of inbetweenness*), sest ka selline seisund võib muutuda jäigaks ideoloogiliseks positsiooniks, teatud liiki „peavarjuks”. Ehkki Said imetleb Adorno oskust end mitte üheski olukorras vaimselt lõdvaks lasta, peab ta Adorno seisukohti siiski süngeiks ja järeleandmatuiks, osutades, et viimane jätab kõnelemata eksiili rõõmudest, tasudest ja isegi privileegidest.

Eksiili rõõmud on Saidi sõnul seotud võimalusega üllatuda, pidamata kunagi midagi loomulikuks, enesestmõistetavaks: „Intellektuaal on kui laevahuku üle elanud isik, kes õpib, kuidas elada teatud mõttes koos maaga, mitte *selle peal*, mitte nagu Robinson Crusoe, kelle eesmärk on koloniseerida oma väike saar, vaid nagu Marco Polo, kelle imelise tunnetus kunagi alt ei vea ja kes on alati reisija, ajutine külaline, mitte parasiit, vallutaja ega röövel” (Said 2000b: 378).

Saidi mõte eksiilis olijast kui reisijast haakub prantsuse teoreetiku Tzvetan Todorovi rändurite galeriis esitatud eksiilis olija (*the exile*) portreega. Todorov eritleb raamatus „*On Human Diversity*” kümmet ränduritüüpi: assimileerija, kasusaaja, turist, elamustekoguja, assimileeritu, eksoot, eksiilis olija, mõistukõneleja, pettunu ja filosoof. Erinevalt Saidi poolt kirjeldatud eksiilis olijast kui intellektuaalist reisijast, kes peaks

otsima ja leidma võõrsil mõndagi üllatavat, ei ole Todorovi rändur uute kogemuste otsija ega huvitatud inimestest, kelle seas ta elab. Ta on inimene, kes „tõlgendab oma elu võõral maal kui oma keskkonda mittekuulumise kogemust ja kes seda kogemust selsamal põhjusel hellitab.” (Todorov 1993: 348) Oluline on ka asjaolu, et Todorovi portreteeritav rändurist intellektuaal pole võõrsile sunnitud, vaid viibib seal vabatahtlikult. Todorov toob sellist tüüpi ränduri näiteks prantuse filosoofi Descartes'i, kes tahtis elada Hollandis, sest uskus enda nii olevat sõltumatu ja vaba. Todorovi sõnul on fakt, et alguses välistab seesugune eksiil „olulised suhted teistega, kelle seas elatakse”, eksiilis olija jaoks pigem negatiivne, sest see eksiil ei ole tegelikult seotud teistsuguse avastamisega. (Todorov 1993: 349)

Eksiilis peituvad võimalused ja perspektiivid võivad intellektuaali jaoks avaneda Todorovi poolt esile tõstetud teistsuguse avastamise kaudu. Saidi arvates tekib teistsuguse kultuuri ja keskkonnaga kokkupuutumise protsessi käigus mõistmine, et seni enesestmõistetavana tundunud asjad ja olukorrad pole vältimatud, vaid tingitud, et need on rea ajalooliste valikute tulemus. Arusaam, et ükski kultuuri pole absoluutne, tähendab omakorda arusaamist, et ka identiteedid ja sotsiaalne reaalsus pole ette antud, vaid pigem konstrueeritud, ja seetõttu kohandatavad, kujundatavad ja väljendatavad ka hoopis teistsugusel viisil.

Said usub ka, et eksiilis võib intellektuaal vabaneda tavapärasest karjäärist ja ette määratud radadest. Kuid selleks, et kogeda oma saatust kui „teatud sorti vabadust”, kui lõppematut eneseavastamisprotsessi, tuleb üle saada ilmaolekutundest ja mineviku leinamisest. Viimane pole loomulikult lihtne ülesanne ja Saidki mõonab, et enamus meist ei suudaks korrata sellise eksiilis olija saatust, nagu seda oli Adorno oma. Ometi kinnitab Said, et eksiil peaks olema eeskujuks igale intellektuaalile, keda ahvatleb mugandumine ja kohandumine, kuna enesest kui eksiilis olijast mõtlemine viib intellektuaali autoriteetide keskelt äärealadele, marginaalsetele positsioonidele, eemale konventsionaalsusest ja mugavusest.

Saidi väitel vabastab eksiiliga kaasnev marginaalsus intellektuaali kohustusest toimida alati ettevaatlikult ja kartusest kaaskondseid kuidagi riivata. Intellektuaali jaoks tähendab marginaalsus ja kodustamatus tavatut vastavust „pigem reisija kui võimukandjaga, pigem ajutise ja riskantse kui tavapärasega, pigem uuenduse ja eksperimendi kui võimu poolt antud *status quo*’ga” (Said 2000b: 380–381).

Mõlemas essees käsitleb Said eksiili intensiivsete sisepingete allikana, aga samal ajal ka teatud privileegina, eelisseisundina, kus senised arusaamad, seosed ja harjumused kaotavad kehtivuse ja võivad teha ruumi originaalsetele ideedele ja uutele eneseväljendusviisidele. Eksiili ja keele suhted muutuvad eriti teravaks eksiilkirjanike jaoks, sest eraldatus suuremast osast lugejaist tekitab valusaid küsimusi enese kui emakeeles kirjutava kirjaniku saatusest.

2. KIRJUTAMINE KUI KOHANEMINE

2.1. Kirjanik eksiilis

Kunsti ja eksiili suhete uurijad on leidnud, et eksiilis olevad kunstnikud on märksa paremas seisus kui kirjanikud, kuna visuaalne keel tervikuna on palju paremini ülekantav kui verbaalne, mistõttu võib eksiil ja loomuliku keelekeskkonna kaotus kirjanikule erinevalt kunstnikust mõjuda isegi nii laastavana, et tekitab subjektiivset tunde, nagu oleks ära lõigatud ligipääs kogu elavale maailmale (Nochlin 1998: 37).

Eksiiliga kohanemist raskendas olulisel määral olukord, kus lisaks loomulikule keelekeskkonnale oldi ära lõigatud ka teistest eksiili sattunud rahvuskaaslastest. Eesti kirjanikest koges täielikku eraldatust eksiilis Ain Kalmus (1906–2001), kodanikunimega Evald Mänd. Kalmus põgenes 1944. aastal Eestist Rootsi ja jõudis 1946. aastal USAsse, kus asus 1954. aastal elama väikelinna Amhersti. Teisi eestlasi peale Kalmuse perekonnaliikmete seal ei elanud ja kultuurilise isoleerituse tõttu tekkis tihtilugu küsimus, kas jätkata kirjutamist eesti keeles või minna üle inglise keelele. 1960. aastal Valev Uibopuule saadetud kirjas tunnistab ta järgmist: „End analüüsides olen selgusele jõudnud, et autor suudab luua ainult siis, kui ta on veendunud, et temalt oodatakse midagi. Mulle on kirjanduslik looming sama kui sõnaline eneseväljendus – kuulajaskond inspireerib. Siin eraldatuses tekib aga tunne, et kõnelen tühjas toas, kust inimesed ammugi juba lahkunud. Keegi ei taha olla iseendaga keskustleja naeruväärses osas.“ (Tonts 2006: 142–143) Võõrsil tekkinud mahajäetusetundele vaatamata kirjutas Kalmus edaspidigi eesti keeles, aga väljaspool olija tunne jäi endise teravusega rõhuma, nagu ka küsimus keelevahetusest.

Poola eksiilkirjanik Czesław Miłosz läheb veelgi kaugemale ja võrdleb kirjaniku eksiili kõrbega, kus käisid mõtisklemas varakristlikud eremiidid. Selles kõrbes tekkiv tühjuse- ja vabadusetunne on hirmutavad, sest kõik sõltub kirjaniku sõnul igaühe enda vahenditest, millest ei olda enamasti teadlikud, kuid tehakse siiski otsuseid, eeldades, et ollakse piisavalt vastupidavad (Miłosz 1988). Eksiiliga kaasnevat vabadust võib aga tajuda ka üsna praktilise ja väheüleva eelisena, kui tulla taas tagasi eesti kirjanduse konteksti. Eesti kirjanduse üks peamisi vedajaid eksiilis, Bernard Kangro, on eksiili ja vabaduse seotusest kirjutanud järgmist: „Eksiilis ja alguses poliitilise põgenikuna ei ole olnud suunamist, ei käsku ega keeldu, ei ametlikku ega seltskondlikku tsensuuri. See on

suur eelis eksiilis, mis kaalub kaugelt üles allikmaterjalide puudumise.” (Kangro 1994: 171)

Kangro poolt kirjeldatud piirangute puudumine eksiilis ei suuda ühegi kirjaniku jaoks, vähemalt esialgu, üles kaaluda kurbust ja segadust tekitavaid tõsiasju. Kirjaniku olukorra eksiilis muudavad lisaks elavast emakeelest ja suuremast osast selle kõnelejatest eemalolekule raskesti talutavaks ka spetsiifiliste kirjanikuks olemisega kaasnevate aspektide nagu intellektuaalse autoriteedi kaotamine uues ühiskonnas, sotsiaalselt tähtsusetuks muutumine. Ent ka mõjuvõimu kaotamine võib kirjaniku jaoks osutuda ülimalt õpetlikuks, nagu viitab Joseph Brodsky oma kibe-iroonilises essees „Olukord, mida nimetame eksiiliks“. Brodsky väitel on eksiil kirjanikule põhiliseks õppetunniks selles, kuidas olla alandlik, sest alandlikkus andvat nii kauge perspektiivi, kui üldse võimalik (Brodsky 1996: 25). Alandlikkuse õppimisega ei mõtle Brodsky mingite hüvede saavutamiseks kellegi ees lõimitama või pugema õppimist, vaid enese kui inimese tühisuse tunnetama õppimist. Seega on Brodskyt uskudes eksiil kirjanikule (nagu õigupoolest ükskõik kellele, kes eksiili sattunud) sügavalt eksistentsiaalne õppetund ja selle igakülgne läbikogemine saab muuta ainult täiuslikumaks, seda nii loomingus kui ka elus.

Brodsky ei kõnele oma essees aga kuigi selgelt inimlikust hinnast, mis tegelikkuses eksiili õppetundide eest tuli maksta. Seda, et hind kujunes enamikel juhtudel oodatust palju kõrgemaks, näitavad eksiili läinud kirjanike probleeme käsitlevad romaanid, millest siinses töös tulevad vaatluse alla August Mälgu „Kodumaata” (1947) ja Isaac Bashevis Singeri „Eksinud Ameerikasse” (1981).

2.2. August Mälgu „Kodumaata“

Kirjanikuna sai August Mälg populaarseks 1930ndate keskpaigas, kui ilmusid rannaromaanid „Õitsev meri” ja „Taeval palge all” ning novellikogu „Rannajutud”. Kaks aastat hiljem tuli ka riiklik tunnustus: Mälgule anti Konstantin Pätsi käsul põlisrendi korras Õismäele ehitatud Lagle talu.

Mälg oli üks neid kirjanikke, kes suutis koondada oma loomejõud kohe pärast Rootsi jõudmist. Esimeses peatuspaigas Eriksdali laagris töötas ta ümber näidendi „Merimäe”

ja kolm kuud hiljem Saltsjöbadenis asus kirjutama oma esimest romaani eksiilis (Vinkel 1997: 83). „Öised linnud” ilmus juba 1946. aastal. Romaan kõneleb Rootsi sattunud pagulastest, kes peavad võõrsil olekut pikale veninud ööks ja usuvad, et peatse hommiku saabumisega kaasneb kodumaale tagasipöördumise võimalus.

Aasta hiljem ilmunud „Kodumaata” on nii temaatiliselt ulatuselt kui ka eesmärkidelt märgatavalt pretensioonikam teos, mis püüab hõlmata pagulasnarratiivide kogumit tervikuna. See moodustub Tallinna pommitamise ja põgenemisteedekonna kirjeldusest, mille traagikat rõhutab otsustaval hetkel purunev suhe, laagrielu ja paguluse algusaegade raskustest, rahvuslik-poliitiliste võitluste kajastustest, pagulaskirjaniku eneseleidmise ja armastuse loost ning nostalgilistest tagasivaadetest kodule ja kodumaale. Samas on „Kodumaata” eesti eksiilkirjanduses, kuid ka Mälgu enda loomingus, üks marginaalsemaid teoseid, kuna tõstab pagulaselu rahvuslik-poliitilise mõõtme esiplaanile intensiivsemalt ja pateetilisemalt kui üheski teises tol ajaperioodil ilmunud teoses.

Rahvuseluse kõrval on eesti eksiilkirjanduse teiseks oluliseks temaatiliseks keskmeks mälu ja mäletamine. Suurema osa eesti pagulasproosa puhul on täheldatud mälu võimukat kohalolekut tekstides, pühendunud tegelemist selle otsimisega, „mis kunagi oli”. Romaanis „Kodumaata” katkestab pikk tagasivaade varasemale elule narratiivi juba teises peatükis, kuid see ei kujune helgete minevikupiltide reastamiseks, vaid mäletamiseks, mis haarab peategelasest kirjanikku Martin Lemmi nagu „tõkke tagant pääsenud vesi”. Erinevalt juba kohanenud pagulasest, kes mäletab naudinguseguse valuga, tajub Martin oma pagulaspõlve alguses mälestusi raske koormana, mida ta ei suuda kanda ega maha panna.

Kuigi Martin seda kohe pagulusse sattudes endale ei teadvusta, kujuneb tema kui kirjaniku pürgimuseks täita tunnistaja ja rahvusliku ideoloogi missiooni, mille eelduseks on toimetulek nii isikliku kui ka kollektiivse leinaga, kui kasutada traumateooria mõistestikku. Ideoloogi ja valgustajana soovib Martin ennast näha juba kodumaal, kui tunneb, et peab „arenema ja vilja kandma”, tasumaks vaesel järjel vanemate lootused ja vaeva ning teostamiseks oma võimed ja loomingulised püüdlused. Edu pole kerge tulema ja kahtlusi ning pettumusi aitab hajutada idülliline paopaik kodutalus, kus Martin otsustab hakata kirjutama uut teost.

Kavandatavast teosest peab Martini vaimusilmas sündima tammsaarelik ülistus eesti

talupojale ja ta rasketele pingutustele võitluses maaga: „Ta tahtis kujutada tööpäevade vaevast kasvavat elupanust, nagu müürsepa käte all kasvab väikestest telliskividest ja savipeotäitest püsiva hoone müür. See pidi õieti tulema ta isa ja Taganõmme raamat” (Mälk 1947: 91). Martin idealiseerib „lihtsa inimese lihtsat elu”, uskudes, et tõeliselt ja väärtuslikult on võimalik elada ainult „maa põlisusega” otseses ühenduses olles. Erinevalt Tammsaarest tahab Martin ka kirjutada lihtsalt ja arusaadavalt, et kirjutatu läheks „inimesele toiduks”. Romaan jääb siiski loomata, sest poliitiline olukord kodumaal muutub ootamatult kiiresti: sakslased taganevad ja venelased asuvad pealetungile.

Martinile vastandatakse romaanis teistsugune loojatüüp – Martini naine Marie, kunstnikunimega Mae Helmar, kes töötab teatris laulja ja näitlejannana. Vastandina Martini kinnisusele ja raskemeelsusele iseloomustab Mariet muretus, elavus ja lõbusus, samas ka valelikkus, tujukus ja pealiskaudsus. Ometi on Marielgi selge arusaam endast ja oma püüdlustest kunstnikuna, mida Martin pragmaatikuna mõistma ei küüni. Martini kui tõsise kirjaniku silmis on kõik muud kunstilised eneseväljendused, kaasa arvatud näitlemine, tühi ajaviide. Kraavi kaevamisega võrreldes, nagu ta naisele selgitab, pole sellest kellelegi kasu. Marie, kelles pakitseb sama tugev eneseväljendusvajadus kui Martinis, soovib oma eesmärgi mehe vastuseisust hoolimata teostada. Tema on ka see, kes vaimse tardumuse kütkes viibiva Martini üles raputab ja põgenemise korraldamise enda peale võtab.

Ehkki Marie on põgenemist päris pikalt ette kavandanud, teeb lõpliku otsuse Martin, ja seda hetkel, kui Tallinn on juba leekides ja maha jäetud. Lemmide põgenemine on kaasaminek massipsühhoosiga, mis tundub olevat tabanud kõiki pommitamise üle elanud. Lemmidel on imekombel õnne ja juhusliku autoga jõutakse läänerrannikule, kust suurem osa randlasi lahkunud ja veel üksikud mingit põgenemisevõimalust ootamas. Peagi saadakse taas imekombel kaubale kohaliku paadimeistriga, kes mahajäetud rannal oma uue paadiga oleks põgenikke justkui oodanud. Kuid Marie keeldub paati astumast ja abielupaari teed lähevad siitpeale lahku. Marie jääbki kodumaale ja edaspidi kuuleb Martin teda vaid raadio vahendusel.

„Kodumaata” üheks tuumsündmuseks on Martini põgenemine üle tormise mere. Põgenemist kirjeldav peatükk on dramaatilisim kogu romaanis: tormiga võideldes puuduvad põgenikel kompass, hädamast ja purjed ning maad võtab masendus ja

ükskõiksus. Kõikehaarava tuimuse rebestab haavatud sõduri hullusehoog ja samas märgatakse ka maad, mis pole küll Hiiumaa, kuhu esialgu plaaniti jõuda, vaid väike saareke Hanko lähedal. Võimalust uueks alguseks sümboliseerib rauatöölise merel hinge vaakunud laps, kes jääb ellu, nii et põgenikes tekitab tema nutt suurimat rõõmu, mis seni kogetud.

Loomuliku reaktsioonina psüühilisele ülepingele järgneb apaatia ja vajadus endasse sulguda. Laagrielu aga ei võimalda igatsetud üksildast äraolemist, ohutut eraldumisvõimalust kaasmaalastest, vaid soosib tihedate sotsiaalsete ja vaimsete sidemete teket ja igati mitmekülgset kogukonnaelu. Laagris kohtab Martin sõpra Timmerit, Ene Vaeleppa ning tema perekonda ja pastor Reinat, kelles Martin tunneb hiljem ära hingesugulase.

Sidemete loomine endiste ja uute tuttavatega ei too Martini hingevaevadesse esialgu mingit märgatavat leevendust, pigem süvendab neid. Vaimse tuimuse kuristikku langemast takistab Martinit Timmer, tuletades juba esimesel taaskohtumisel laagris sõbrale meelde ta kirjanikukohustusi. Ka hiljem ei jäta Timmer teemat unarusse, kutsudes Martinit püsivalt üles kogukonna heaks tegutsema: „Me peame häält tegema. Seda me saame veel – enda jaoks ja teiste jaoks! Kui me ei tee häält, siis mõeldakse, et meie ei ela enam. Seepärast – sina kirjuta!” (Mälk 1947: 144) Timmeri mõtteid kinnitab mälestusteraamatus „„Tuulisui” ja teised” kirjanik Raimond Kolk, kes ka ise tol ajal emakeelsest kirjasõnast teravat puudust tundis: „Vajadus eestikeelse raamatu järele sellel esimesel laagrist tööle siirdumise perioodil oli ometi tohutu. Ei osanud ju keegi veel nii palju rootsi keelt, et oleks huvi ja süvenemisega kas või mõnd rootsikeelset raamatut lugeda suutnud. Tundsin seda enda käest.” (Kolk 1992: 57)

Martin ei ole loometööks veel valmis, öeldes, et on „liiga korrast ära”, suutmaks toimunud täielikult mõista. Vaevab küsimus, millest kirjutada, kui endine turvaline maailm on ootamatult purunenud ning uus olukord veel liiga võõras ja harjumatu, täis teadmatust tuleviku suhtes? Kirjutamist takistab ka vahetu kontakti puudumine „päriseluga”, sest elu laagris tajutakse üksluisse aseina sellele, „tühjalt ärarooستetamisena”, kust on kadunud olemise kindlus ja sära. Martin loodab laagrist pääseda arhiivitööle, kuid vähese ettevõtlikkuse tõttu jääb asjaajamine venima ja lõpuks leitakse, et ta on selle koha saamiseks liiga noor. Nii tuleb elatuda madalapalgalistest juhutöödest ehitusel ja aiandis.

Eksistentsiaalseid probleeme teravdavad keerulised suhted laagris kohatud Ene Vaelapeaga, kellesse Martin armub. Ene on oma sõjaväelasest mehest, kes sõja käigus Saksamaale sattunud, juba kodumaal lahku läinud, kuid Enega ja tema tütreaga koos elavad isa ja tädi loodavad, et pere jääb kokku. Martinit kui uut peigmeest ei taheta seepärast aktsepteerida, Martinil omakorda pole Enele võimalik mingit materiaalist kindlust pakkuda, kuna puudub endalgi kindel töö ja elukoht. Kuid hoolimata ebakindlusest tuleviku suhtes sisendab suhtlemine Enega Martinisse turvatunnet ja soovi hakata jälle kirjutama.

Martini loomingulised otsingud jätkuvad intensiivsetes kontemplatsioonides ja õigete sõnade otsinguis, mis suudaksid kanda mõeldud mõtet ja sobitada „etteseatud vormi”. See ei tähenda enese isoleerimist kaasmaalastest, sest Martin otsib enda sõnul kogu rahva „praegust tuuma”, mis viib teda sageli rahvuspoliitilistele kõnekoosolekutele või koosistumistele mõne tuttava juures. Rahvuslikke aateid teenivad kõned on täis küll ülevaid sõnu, kuid tegelikkuses pulbitsevad pinna all teravad vastuolud ja toimub pidev poliitiliste vastaste mahategemine. Pastor Reina peab rahvuskaaslaste vahelise solidaarsuse puudumist ja oskamatus ühtselt tegutseda põgenikele lausa eriomaseks haiguseks: „Kui põgenesime siia, mõtlesin, et nüüd oleme sellest igavesest üskteise taldrikule sülitamisest lahti! Aga nagu koer veab kaasa oma kirbud ja inimene iseloomu, töid poliitikamehed oma isud ja intriigidki kaasa, kuigi muidu tuldi üsna paljalt ja tihti läbimärjalt.” (Mälk 1947: 270)

Rahvuspoliitilise diskursuse kajastusi romaanis leidub poliitkoosolekute kõnedes ja vaidlustes, aga neil on ka oluline osa Martin Lemmi kui pagulaskirjaniku kreedos ja tõekspidamistes. Teose politiseeritus on kahtlemata aja märk, mida on peetud romaanile kunstlikult juurde poogitud kihistuseks ja mis takistab ja lähendab peategelase „hingeelulist tervenemisprotsessi”: „Kui „Õistes lindudes” ajasündmustest väljakasvanud poliitilised komplikatsioonid diskreetses vahekauguses püsisid, siis romaanis „Kodumaata” tunneb autori poliitiliselt ja rahvuspoliitiliselt kohendavat kätt oma peategelase kohal ka siis, kui see Stockholmi kohvikute õhkkonnast välja pääseb ja „lihtsa” pagulasena ehitus- ja aiatöödel viibib” (Kolk 1964: 50). Samas oli rahvusliku ideoloogia omaksvõtt vanemale pagulaspõlvkonnale reaalne paratamatus, mis aitas leida psühholoogilist tuge eksiili algusaegadel, kui kõigest ilmajäämise tunne oli kõige teravam. Seda silmas pidades polegi tegelikult üllatav, et Mälk selles pagulaskirjaniku

kohanemist tematiseerivs teoses rahvuspoliitiliselt kohendavat kätt tegelaste kallal nii ohtrasti on pruukinud.

Väikeste pagulasrühmade rahvuspoliitilistest kemplustest hoidub Martin kõrvale, kuna peab sõnavõttudest kasulikumaks rahva heaks midagi käegakatsutavamalt korda saata. Idealist on ta aga kirjanikuna, kui usub, et minevikus olulised väärtused säilivad muutumatuna, nagu ka kodumaa „karged kirved ja vanad talutared”. Martinil nimelt on endiselt mõttes kujutada talupoeglikku elujõudu, kavatsedes hõlmata teosega ka vabariigi algusajad: „Ta tahtis nüüd anda kogu voolu, kogu elu, alates maa vabakssaamisest, asundustalude rajamisest, viljade tõusust, kõrgemaks, rahva rühi muutumist julgemaks ja enesekindlamaks, jõukust ja kultuuri – kogu elu ta saavutustega ja vigadega, nagu ta seal oli” (Mälk 1947: 370).

Enne kui Martinis sünnib selgus oma missioonist kirjanikuna, teeb ta kaasa reisi Smålandisse pastor Reina seltsis, kes läheb last ristima ja sealsetele eesti metsatöölisele vaimutoitu viima. Pastori sugestiivsed vestlused Martiniga taaskinnitavad kirjaniku usku Sõna jõusse. Martin kogeb ise, kui olulised on raamatud kaasmaalastest täielikus eraldatuses elavatele eestlastele, kellele need on ainsaks ja seetõttu eksistentsiaalselt vajalikuks sidemeks keele ja kodumaaga. Talumehe juttu kuulates tabab Martinit epifaaniline selgushetk: arusaam elu ülimuslikkusest kirjanduse ees. Siitpeale võib kõnelda Martinist kui kirjanikust, kes on saanud alandlikkuse õppetunni, nii nagu seda Brodsky oma essees mõistab. Kirjanikuks olemises näeb Martin nüüd kõigepealt toetamist ja teenimist, hinnates ühtlasi ümber senise arengutee: „Ta pidi enne läbi käima kannatustest, küpsema saatuses, leidma, kaotama ja põletama oma südant ja hinge, enne kui võis saada nii küpseks, et jaksaks end sel kujul täielikult ära anda oma loomingusse” (Mälk 1947: 370).

Täielik pühendumine kirjutamisele eeldab uuesti mäletama õppimist. Kuna Martin ei ole seda tüüpi eksiilkirjanik, kelle loomingut määravaks algimpulsiks võõrsil saab kokkupuude teistsugusega ja kellele see võib saada ajendiks oma eksiilikogemuse ümbermõtestamisel, keskendub Martin minevikus toimunud sündmustele. Isiklike kogemuste ja mälestuste läbitöötamisele järgneb nende ümberkujundamine kogukonnale vastuvõetavaks minevikukuvandiks, millele ehitada ühismälu – rahvusliku järjepidevuse ammendamatu varaait. Täenduslikuks muutub ühismälu ka eetilises mõttes, kuna tagab ühtsusetunde pidevusetuks muutunud eludes. Eksiilis olija mälu

peab seega kahekordistama oma võimekust, sest peab asendama seni kogetu piltide, märkide ja sümbolitega. See mälu peab „teatud määral toituma iseendast, jätkates iseenda loomist ja taasloomist, selleks et asendada füüsilises sfääris kaduma läinu” (Radulescu 2002: 189). Kirjutamine kui kohanemine tähendab eksiilkirjaniku jaoks seega keerulist ja kompromisse nõudvat protsessi, mis hõlmab nii isikliku minevikupildi kohandamise rahvuskogukonna omaga kui ka enese kui kirjaniku kohanemise eksiiliga rahvuslikku ideoloogiat manifesteerivate teoste loomise kaudu.

Mälgu edasist elu- ja loometeed jälgides ei ole tõest ilmselt väga kaugel väide, et „Kodumaata” kirjutamine oli talle psühholoogiliselt ja sedakaudu ka loominguliselt vabastav protsess, paguluse kui olukorra omaksvõtt ja uute loomeperspektiivide avastamine. 1952. aastal ilmus „Tee kaevule”, mida on peetud ta peateoseks. Siin on Mälg veelgi kaugenenu varasemast lihtsakoelisest ja pinnapealsest kirjutusviisist ja leidnud oma tee kirjanikuna nagu Martin Lemm romaanis „Kodumaata”.

2.3. Isaac Bashevis Singeri „Eksinud Ameerikasse”

August Mälgu (1900–1987) põlvkonnakaaslane Isaac Bashevis Singer (1904–1991) sündis Poolas ühe pisikese küla juudi kogukonnas. Kui ta oli kolmeaastane, kolis pere väikelinna Radzymini, kus isa pidas rabi ametit. Paar aastat hiljem asuti elama Varssavisse. (Tollest ajajärgust pajatab Singeri raamat „Minu isa kojast” (1966))¹⁰. 1917. aastal kolis ta ema juurde Bilgorai-nimelisse külla, kuhu ema oli nooremate lastega I maailmasõja eest pakku läinud. Nelja aasta pärast oli Singer jälle Varssavis, sest oli rabist isale lubanud asuda õppima rabiiniseminaris. Õpingutest tüdis ta aga peagi, leides oma kutsumuse hoopis kirjanikutöös. Singeri esimene romaan „Saatan Gorais” ilmus raamatuna 1935. aastal. Samal aastal jättis kirjanik Poola, et järgneda vanemale vennale Israel Joshuale, kes oli oma perega paar aastat varem New Yorki elama läinud. Singer on kirjutanud neliteist romaani. Umbes sama palju on temalt ilmunud jutustuste kogumikke, lisaks veel terve hulk lasteraamatuid ja neli autobiograafilist teost, millest viimane – „Eksinud Ameerikasse”¹¹ – jäi Singeri viimaseks pikemaks proosateoseks.

¹⁰ Teoste järel sulgudes olevad aastad tähistavad ingliskeelseid trükke.

¹¹ Eesti keeles ilmunud ka novellivalimik ”Surnud moosekant” (1980) ning romaanid ”Ori” (1992) ja ”Saatan Gorais. Patukahetseja” (1995).

„Eksinud Ameerikasse” on triloogia „Armastus ja eksil” (1984) kolmas osa. Sellele eelnesid „Väike poiss Jumalat otsimas” (1975) ja „Noor mees armastust otsimas” (1978).

„Armastuse ja eksili” sissejuhatuseks on autori märkus, milles selgitatakse, et teos on autobiograafiline stiililt ja sisult, kuid lisatakse, et mitmetel isiklikel põhjustel on muudetud nimesid, kuupäevi ja mõnel erandjuhul ka sündmuste käiku. Väheoluline pole ka Singeri väide kirjanduse võimetusest jäädvustada kellegi tõeline elulugu, mis oleks autori hinnangul ülepea mõttetu ettevõtmine, sest tulemus oleks „täiesti igav” ja „täiesti usutamatu”. Singeri romaan ei ole seega klassikaline autobiograafia, vaid faktuaalse ja fiktiivse materjali teadlik ühtepõimimine, mille puhul on raske eristada tegelikult toimunut väljamõeldisest. Selline žanripiiride hägustamine¹² võimaldab „Armastust ja eksili” käsitleda ühtaegu nii autobiograafilise fiktsiooni kui ka eksperimentaalse autobiograafiana, mis kunstimeisterlikkuse poolest ei jää alla sellistele autobiograafia tähtteostele nagu Augustinuse „Pihtimused”, William Butler Yeatsi „Autobiograafiad” või André Gide’i „Surra, et elada”.

Seadmata eesmärgiks tungida autobiograafiateooriate rägastikku, tundub siiski alustuseks asjakohane paigutada Singeri romaan teiste autobiograafiažanri alla mahutatud teoste konteksti. Lihtsaima viisi selleks pakub autobiograafia jutustamisviisi analüüs. Kunsti- ja kirjandusteoste kõrvutamise kaudu on seda teinud William L. Howarth, kes nimetab autobiograafiat autoportreeks, tuletades sellest analoogiast kolm strateegiat autobiograafia kirjutamiseks. Esimese strateegia rakendamise tulemuseks on autobiograafia kui kõnekunstiteos, selle autor on meisterlik retoorik, vilunud nii veenmis- kui arutluskunstis. Teist strateegiat eelistavad autobiograafid, kes vaatlevad elu kui lavastatud näidendit, eelistades „näitlemist dialektikale, tegutsemist manitsemisele” (Howarth 1980: 98). Howarthi väitel täidab selline autobiograaf nii paljusid rolle alates lihtsameelsest ja lõpetades intrigandiga, et ta tõeline identiteet jääb tihti saladuseks. Tüüpiliste esindajatena nimetab Howarth siin Benvenuto Cellinit, James Boswelli, Benjamin Franklini, Sean O’Casey’it ja William Carlos Williamsit. Kolmanda strateegia kasutajad kirjutavad autobiograafiat kui poeesiat. Neid iseloomustab terav kriitilisus enese ja teiste suhtes, kalduvus kirjeldustele ja vabastatus

¹² Singeri loomingu uurija David Neal Miller on analüüsinud seda, kuidas Singer eksperimenteerib intervjuuga, leides, et kirjanik õõnestab pidevalt enese autoriteeti informandina (Miller 1985: 103–119).

traditsioonilisest esteetikast. Poeetilise strateegia „juhtiv näide” on Howarthi arvates Rousseau, kelle järglased Henry Thoreau, Walt Whitman, W. B. Yeats ja Henry James.

Singeri romaani jutustamisviis sarnaneb kõige rohkem autobiograafia kui draama jutustamisstrateegiaga, kuna siingi jaguneb jutustaja identiteet paljude rollide vahel, jäämata lugeja jaoks sellegipoolsest hämaraks mõistatuseks, sest erinevaid rollitäitmisi (noorem vend, armuke, sõber, kirjanike klubi liige) saadavad jutustajapoolsed selgitused või kommentaarid. Singeri jutustaja toimib romaani reaalsuses täiel määral kui näitelaval, kus saab lugeja ette astuda palju meisterlikuma osatäitjana kui samas olukorras arvatavasti tegelikult käitus või mõtles.

Põnevad on tekstikohad, kus tuleb eriti hästi ilmsiks autobiograafilise narratiivi jutustamisspetsiifika. Kuigi jutustaja suudab lugejas tekitada üliosavalt tunde, et viimane on sattunud ääretult usaldusliku ja vahetu vestluse ärakuulavaks osapoolaks, jagades temaga häbenemata oma ”lapselikke ja meeletuid mõtteid”¹³, on juba jutustamise ja jutustatava vahelist ajalist filtrit silmas pidades selge, et lapselikkus ja meeleetus, millega võlub 60-aastase Singer loodud jutustaja, ei saagi olla identne selle Singeri lapselikkuse ja meeleutusega, kes elas 30ndate Poolas ja kelle mina romaanis tabada püütakse. Kuivõrd palju on peategelases toona 30-aastast Singerit, seda teadis vaid autor ise, lugeja osaks jäävad oletused ja kahtlustused.

Singeri romaani ühendab draamaliku autobiograafiaga ka jutustaja hoiak jutustatavasse: mõlemal juhul kaasneb jutustamisega ilmne nauding ja iroonia, mis tõukub maailma paradoksaalsuse ja vastuolulisuse tunnetamisest. Jutustaja iroonia ilmumist ja kadumist tekstis on oluline jälgida veel teiseski mõttes, kuna iroonia kui kõnekujund ise on üks olulisi kohanemise märkijaid. Irooniline kohanemine nimelt „võimaldab omaks võtta seda, millega algselt kohaneda ei taheta, pakub lahenduse, kuidas negatiivset paratamatust oma ellu väärikalt lõimida, ilma et tõrksad ja alandavad emotsioonid üle mõistuse käiksid” (Merilai 2005: 294). Kohanemise probleem on antud juhul mitmetasandiline: kõigepealt autori privaatse minevikukuvandi kohanemine/kohandamine kirjutusprotsessis, ja teiseks jutustaja kohanemise tematiseerimine tekstis.

¹³ Viivi Luik näiteks samastab oma lühiarvustuses üksüheselt jutustaja- ja autoripositsiooni: ”Teiste eest ma ei tea rääkida, mind ennast aga liigutab see raamat oma ehtsusega, sellega, et seal pole edevust ega võltsi eneseimetlust. On ainult üks inimene, kes räägib sellest, mis ta on kunagi tundnud, mõtelnud, läbi elanud.” (Luik 2006: 82–83)

Sarnaselt draamaliku autobiograafiaga pühendab ka Singeri romaan vähe tähelepanu filosoofilistele arutlustele ja mõtisklustele; peategelase loo jutustamise kõrval on autor oluliseks pidanud ka ajastu taasloomist koos selle meeolude ja värvivarjunditega. Ehkki „Armastuse ja eksiili” viimastes osades keskendutakse kõigepealt „kadunud mina” otsingutele, väärib tähelepanu viis, kuidas jutustaja põhjendab oma otsust Poolast ära minna.

Kuigi jutustaja kirjeldab jidiši keele ja kirjanduse olukorda sõnadega „enam mingil juhul hullemaks minna ei saanud”, on kahe maailmasõja vahelist perioodi Poolas peetud juudi poliitilise kultuuri ja kirjanduskultuuri õitseajaks (Hoffman 1997: 10). Juudi kirjanikud kirjutasid heebrea, jidiši ja poola keeles ning selline kolmekeelne „polüsüsteem” soodustas igati viljaka kujutlusliku ja verbaalse pinnase teket. Varssavis tegutses juudi kirjanike ring, kelle eesmärgiks oli jidiši kultuuri edendamine ja selle eest hea seismine. Sel ajal hakkasid oma teoseid avaldama ka vennad Singerid – Israel Joshua ja Isaac Bashevis –, lisaks neile paljud nüüdseks unustatud kirjanikud.

Kultuurilist õitsengut kippusid varjutama aina valjuhäälselt muutuvad juudivastased väljaütlemised poliitikute ja kirikuringkondade poolt, aga tasapisi imbus Poola juutide teadvusse ka Saksamaal toimuv. Kõigist neist sündmustest aimus lähenevat katastroofi, mille ennustamiseks polnud Singeri romaani jutustaja sõnul vaja olla „eriti läbinägelik”. Retrospektiivselt asju ja olusid „õiges valguses” näha pole tõepoolest kuigi keeruline, kuid ajalugu tõestab, et õhus olevaid märke eelseisvast mõistis siiski vaid tühine osa kirjaniku rahvuskaaslastest.

„Armastuse ja eksiili” viimane osa „Eksinud Ameerikasse” algab jutustaja tunnistusega olukorra lootusetusest. Üks osa juutidest, kes selle tõdemuseni oli jõudnud, oli Poolast juba lahkunud (jutustaja vend kinnitab parajasti kanda Ameerikas), teised alles otsisid lahkumisvõimalusi nagu jutustaja, ülejäänuid nuhtleb peategelase halastamatu ironia poliitilise naiivsuse ja vasakpoolsete ideoloogiate kriitikameeleta omaksvõtmise pärast, mis oli Singerit uskudes juudi intellektuaalide seas vägagi levinud.

„Eksinud Ameerikasse” on lugu kahekordsest eksiilist. Singeri peategelane annab juba üsna romaani algul mõista, et on end vabatahtlikult pagendanud juudi intellektuaalide hulgast (nendest distantseerib ta end ka hiljem Ameerikas), põhjendades seda viimaste kalduvusega lipitseda poliitiliste kildkondade ja parteijuhtide ees, ning

oma loomupärase üksildusega. Veelgi eemaletõukavamad tunduvad jutustajale mitmete poola kirjanike hoiakud: „Antisemiitlikud kirjanikud ründasid poola ajakirjanduses isegi usupöördujaid. Mõned neist kirjanikest olid omaks võtnud Hitleri ja Rosenbergi rassiteooriad – ja seda ajal, kui natside ajakirjandus pidas poolakaid alamaks rassiks, ning hoolimata sellest, et suur hulk nende paremaid perekondi, nagu Majewskid ja Wolowskid, olid valemessia Jakob Franki, orientalse juudi ja šarlatani jüngerite järglased.” (Singer 2003: 16–17) Toodud tsitaat väljendab veel üht olulist tõsiasja kahe rahvuse suhetes: nii nagu juudid jäid poolakatele alati mõistetamatuks ja veidraks vähemuseks, nii olid ka poolakad juutidele kuni lõpuni põlatud Teised, „nemad”. Selline suhtumine väljendub ka „Armastuse ja eksiili” kahes esimeses osas, kus mittejuudist tegelasi ei kutsuta sageli pärisnimega, vaid öeldaks lihtsalt „mittejuut”, „pagan” (*the Gentile*).

Millisena on Singer kujutanud oma jutustajat kirjanikuna? Jutustajat kannustab pidev janu „pinge järele”, kuna arvab kirjandusliku loomejõu põhinevat elu enda poolt loodud olukordadel, iseäranis „pentsikutel tüsistustel mehe ja naise vahel”. Vastupidiselt August Mälgu loodud moraalselt laitmatule kirjanikule Martin Lemmile on Singeri kirjanik alatasa hõivatud rohkete armuseiklustega. Ta on elukunstnik, kes ei põlga armusuhetes ära komplitseeritumaidki tüsistusi. Pentsikute tüsistuste otsimine ei ole ometi ta iseäralik kinnismõte, vaid teatud asendustegevus, kompensatsioon tõelise armastuse puudumisele. Jutustaja peab oma arvukaid juhusuhteid küll totrateks tegudeks, kuid haarab tänuhulka kinni igast saatuse poolt ette lükatud „võimalustest”. Tegelikult moodustavad need jutustaja silmis „potentsiaalsed aarded” väikese osa teist laadi aarete hulgas. Kui Martin Lemm püüdis oma loominguga jõuda „talupoegliku elujõu” olemuse ja allikate sõnastamiseni, siis Singeri peategelane otsib juutluse tuuma juudi ajaloost, religioonist, folkloorist ja müstikast.

Nagu Martin Lemm, on ka „Armastuse ja eksiili” peategelane vahetult enne kodumaalt lahkumist hakanud kavandama uut romaani, mille kirjutamine ei taha kuidagi edeneda, nii et sellest kujuneb tõeline heitlus vaimusilmas esile manatud ideedega: „Ma püüdsin kujutada, kuidas endine ješiva üliõpilane, kellest saab matemaatikaprofessor ja kes hiljem jääb seniilseks, muutub okultistiks ja hakkab uskuma arvude müstilisest väge, aga mul puudus seda laadi teose kirjutamiseks kogemus” (Singer 2003: 15). Poolast lahkumine on jutustaja meeli niivõrd tugevalt haaranud, et

isegi lähedased näivad kuuluvat juba „mälestuste valda” ja kõik oluline, mis teda kunagise unistuste ja lootuste linna Varssaviga seob, muutunud haledaks karikatuuriks.

Võrreldes Martin Lemmi põgenemisega puudub Singeri jutustaja lahkumises dramaatilisus. Tema ärasõit 1935. aastal ei osutu dramaatiliseks võitluseks saatuse ja iseendaga eelkõige seetõttu, et ta pidas end väljaspool olijaks juba kodumaal. Lisaks sellele on otsus ära minna piisavalt kaua küpsenud ning hüvastigi jäetud tolsamal hetkel. Rongis läbi Poola ja „inkvisitsiooni maa” Saksamaa Prantsusmaale sõites saadab jutustajat küll määratu kergendus, kuid mitte rõõm, sest ta mõistab täie selgusega nagu paljud enne teda, et tagasipöördumist ei tule. Mida lähemale jõuab laevale astumise hetk, seda vähem leidub ka jutustajas tasakaalukust: mõtted hakkavad „närvutama” hinge.

Laevale astub jutustaja omamoodi „alasti hingena”: elu Poolas on seljataga ja koos sellega ununevad nii paljud faktid ja inimesed, et jutustaja hakkab end seniilseks jäämises kahtlustama. Lahkumist hõlmavates peatükkides näidatakse äärmuseni arenenud üksinduspelguse ja samaaegselt ka üksindusiha käes kannatavat peategelast kord koomilises, siis jälle traagilises valguses. Sama võtet kasutatakse ka mitmete kaasreisijate ja laevapersonali kujutamisel. Kelneris, kes jutustajale tema umbsesse ja pimedasse kajutisse toitu toob, kangastub vangivalvur: „Ta ei koputanud kunagi, vaid tormas otse sisse, lüües ukse jalaga lahti. Sõnagi lausumata lõi ta kandiku lauale. Kui lauakesel vedeles mõni raamat või käsikiri, sai see paratamatult läbimärjaks.” (Singer 2003: 54)

Isoleeritusest päästab jutustaja juuditär Zosia, kes nagu temagi on pärit hassiitlikust kodust, kuid elanud Varssavis juudi kogukonnast väljatõugatuna isa tõttu, kes vahetas usku ja hakkas anglikaani misjonäriks. Zosia pihib oma lapsepõlve läbielamistest ja soovist olla Ameerikas „juudi tütar”, tajudes sama ajal eneses valitsevat identiteedisegadust: „Ma pole ei kristlane ega juut. Ja miks peaks minust ühtäkki ameeriklane saama?” (Singer 2003: 61) Jutustaja enese kui juudi identiteedis ei kahtle, kuid Zosia tõstatatud küsimuse ees seisab Ameerikasse jõudnuna ka tema. Ta on Zosiast soodsamas olukorras, kuna tema eksiilipaineid üritab nii vaimset kui materiaalset toetust pakkudes leevendada vend Joshua. Joshua viib jutustaja seltskonda, leiab talle kohalikku juudi ajalehte töökoha ja avaldamisvõimalused. Kõik see ei paku aga lohutust seni tundmatule nukrusele.

Eksiili haiguslikke tagajärgi on tihti tõlgendatud trauma või šoki avaldumisviisidena. Kuuba päritolu ameerika kirjanik ja psühhiaater Rubén D. Rumbaut kõneleb isikliku eksiilikogemuse toel neljast eksiiliga seonduvast šokist: põlvkondlikust, kultuuri-, eksiili-, tulevikušokist (Rumbaut 2004: 334–336). Tema ja ta perekonna jaoks raskendasid kultuurilist kohanemist Ameerikas suured erinevused kodumaa ja uue asukohamaa keele, religioosse käitumise, söömisharjumuste, kliima, igapäevase inimestevahelise suhtlemise kirjutamata reeglite, laste kasvatamispõhimõtete ning vanemate ja nooremate põlvkondade vaheliste suhtlustrite vahel. Siiski oli Rumbaut` väitel kultuurišokist vaevolisem toime tulla eksiilišokiga – kõige raskemini määratletavamaga eelmainitud neljast –, kuna eksiilikogemus ise on Rumbaut` sõnul oma olemuselt keerukas paljude asjaolude poolt tingitud tunnetekobar, mis hõlmab kaotuse-, abituse-, lootusetuse-, pettumuse-, raevu- ja kurbusetunnet.

Enne kui Singeri jutustaja haaravad oma võimusesse eksiilišokiga kaasnevad vastuolulised tunded, tabab teda põhjalik kultuurišokk. Maailm, kust tema pärineb, erineb totaalselt 30ndate aastate New Yorgist, mis oli toleks ajaks kujunenud Ameerika äri- ja kultuurielu ägedalt pulseerivaks keskuseks. Suurlinn oma kiirelt vahelduvate heli- ja pildikombinatsioonide ning tundmatute nähtustega mõjub niivõrd uudse ja kummastavana, et sunnib toimuvat võrdlema lausa katastroofiga: „Džäss tuksles, vilistas, kriiskas. Robot, mehaaniline inimene, naeris õõnsalt. Mingi muuseumi ees kepsutas must hiiglane, kääbus mõlemal käsivarrel. Ma võisin tunda, et siin leiab aset mingi vaimne katastroof, mingi mutatsioon, millel puudub minu sõnavaras nimi, isegi esialgne kujutus sellest.” (Singer 2003: 68) Seni tundmatutele ja isegi kujuteldamatutele nähtustele sõnaliste vastete otsimine tähendab kogu endisel maailmapildil põhinenud isikliku sõnaraamatu ümbertegemist, nagu ka vajadust uuesti läbi mõelda sisseharjunud arusaamad elust, kunstist ja juutlusest.

Ilmneb, et jidišism, mis esialgu tundub ühe turvalisema ja kindlama pidepunktina esialgu tohutut ebakindlust tekitavas keskkonnas, vajab põhjalikku übermõtestamist ja uute dimensioonide avastamist, suutmaks vastata ajaloolise reaalsuse esitatud väljakutsetele. Samas peab jutustaja endas pidevalt maha suruma lootusetust, sest jidišistliku kultuuri säilimisvõimalused New Yorgi keelte ja kultuuride peadpööratama panevas mitmekesisuses näivad olematud. Singer on mitmes intervjuus öelnud, et Ameerikasse tulles tundus talle, nagu oleks jidiši kultuuriga lõpp, ja see tunne masendas

ning halvas kirjutamisvõime mõneks ajaks täielikult.

Jutustaja peataolekut Ameerikas võimendab inglise keele oskuse puudumine ja orienteerumatuse kompleks, mille väidab olevat pärinud vanematelt, kes polevat suutnud isegi oma kodulinnas vajalikke kohti leida. Eksiilišokk tekitab ängistust, melanhooliat ja raevu Ameerika, venna ja iseenda vastu. Ameerika on peategelasele maa, kus ta ei saa hingata, mis veelgi masendavam – kus pole võimalik isegi surra.

Võõra keskkonna kodustamisprotsessi üheks võimalikuks väljundiks on selle „omakskirjutamine”, mis Singeri puhul toimus kujutatava demoniseerimise (kirjaniku lühijuttudes saab New Yorgist sageli põrgu, *Gehenna*, võrdkuju) ja tekstiruumi asustamise kaudu mitmesuguste üleloomulike olendite – demonite, paharettide ja dibuukidega. Dibuuk on juudi rahvausundi järgi surnu vaim, kes ei saa oma pahategude tõttu rahu leida ja lipsab inimese sisse ning kõneleb tema suu kaudu. Jutustajat ründab „kirjanduslik dibuuk”, kes takistab oma trikkidega kirjutamist, muutes teda uniseks ja põhjustades kirjavigu. Dibuugiga võideldes võitleb jutustaja mineviku varjudega, aga samas sümboliseerib dibuuk romaanis ka elu, kust usk on ajutiselt kadunud: Ameerikasse tulles pole jutustajal usku ei enesesse kui kirjanikku ega ka inimese kui sellise mõtestatud olemisse, tema võimalustesse saada pühendatud Loomise saladusse, elu mõttesse ja iseenda eksistentsi eesmärgi. Esialgu üksnes minevikust mõelda suutva kirjaniku Ameerika-kogemuse võtavad kujukalt kokku venna Joshua sõnad: „Mul on sageli tahtmine Ameerikast kirjutada, aga kuidas saab luua karakterit, kui kõik ümberringi on ilma juurteta!” (Singer 2003: 77).

Singeri jutustaja eksiielist ei kujune siiski üht Rändava Juudi tähtajatu ja tähenduseta, sihitu mööda- ja läbirännu võimalikest versioonidest (Undusk 1998: 24), vaid tähenduslik ja sihiteadlik paigaleränne: eksiiil annab talle võimaluse püsivaks ruumiliseks puhkepaigaks, võimaluse tähenduseks. Totaalne võõras, igavene pagulane on romaanis Nesha, jutustaja armuke ja trööstija („Nechama” tähendab heebrea keeles „tröösti”). Iga Ameerikas elatud aastaga süveneb Neshas tunne, et ta on justkui „teiselt planeedilt pillatud”, kohatu ja sihitu läbirändaja, kel erinevalt Ameerikasse „eksinud” jutustajast pole lootustki end üles leida või üles leitud saada. Nesha on kaotanud seotuse kõikide tema jaoks oluliste paikadega ja seetõttu näib olemine tervikuna tühjenenud tähendusest. Tagajärjeks on ravimatu meelehaigus („Ma põen kõike”, ütleb Nesha jutustajale), mis päädib sooviga sooritada enesetapp.

Eksiili äärmises eraldatuses pakub jutustajale lühiajalist tröösti ühinemine jidišistide kolooniaga, noorte ja „amatöörlikku indu täis” ameerika juutide teatritrupiga. Jutustaja võtab enda kanda jidišismi vaimse juhi ja rajaja Peretzi jutustuse dramatiseerimise, kuid mõistab üsna kiiresti, et rahvuskaaslastega läbikäimine on vaid üks „ajutise unustuse vahendeid”, kuna vaimne ühisosa tema ja Ameerikas üles kasvanud juutide vahel ei ole piisav, saamaks sellest püsivat tuge oma hinge kitsikute ületamiseks: „Mõned jutustasid endiselt anarhismi, teised sotsialismi. Mõned panid kõik oma lootused Freudile, kuna teised vihjasid, et Stalin on vaevalt nii halb nagu tema poolt maalitud kapitalismi kannupoisid. Päris kindlasti ei mõtisklenud koloonias mitte keegi kuritegudest, mida iga päev saadeti korda Jumala loomakeste kallal küttide, vivisektsionistide ja lihunike poolt.” (Singer 2003: 156) Vaevalt Singergi noil päevil peamiselt „jumala loomakeste” peale mõtlemisega ametis oli, kuid igal juhul lisab toodud võrdlus teravust kriitikale, mida jutustaja romaanis korduvalt avaldab, kui kõneleb Poola juutide poolt Ameerikasse ja Kanadasse loodud pisikestest jidiši-Poola koopiatest, kus hinnati üle vasakpoolsete ideoloogiate maailma päästvat paatost ja keelduti mõistmast, et fanaatiline poolehoid mistahes ideoloogiale toob kaasa kõigi oluliste eetiliste põhimõtete jalge alla tallamise. Iseäranis lihtsalt hoomatav võiks see jutustaja arvates olla juutidele kui natsismi ohvritele.

Jutustaja eksiilikogemuse dominandiks on enese põhjalik läbikatsumine kõigepealt juudi, hiljem ka kirjanikuna, mis viib kõikehõlmavast võõrusetundest mõistmiseni, et provintslikkusest lahti rebimine on võimalik just nimelt kontrapunktilise teadlikkuse arendamise kaudu. Singeri puhul tähendas see enese identifitseerimist nii New Yorgi juudi kogukonna lahutamatu liikme kui ka USA kodanikuna, aga samal ajal nii ühes kui ka teises igavesti võõraks jäämist. Ameerikast pärit ja Pariisi elama läinud modernismiapologeet Gertrude Stein on väljendanud samalaadset veendumust kirjutises „Mis on meistriteosed?”, kus ta kirjutab, et loovisikule on väga kasulik, isegi vältimatu, olla romantilises suhtes kodumaast täiesti erineva „tsivilisatsiooniga”, kus on kindlustatud vajalik eraldatus ja vabadus, tegemaks asju „sinu enda sees”.

Stein pidas silmas küll kultuurilist eksiili, mida harrastasid paljud 20. sajandi algupoole kirjanikud, kuid tema väite paikapidavus laieneb ka poliitilisele eksiilile, mis andis impulsi „romantilise suhte” tekkimiseks kodumaaga. Singer nimelt kirjutas elu lõpuni jidišis ja ammutas kirjutamisainest juudi kultuurist, kuid vältis osavalt

kapseldumise lõksu sattumist (inglise keelde on tõlgitud peaaegu kogu Singeri looming). Autsaideri positsioon oli ühelt poolt paratamatus, teisalt ka teadlik valik, mis soosis dialoogi ja eksperimentaalsust ning naeruvääristas konventsionaalsust ja eneseküllasust.

Singer realiseeris täiuslikult Saidi idee eksiilintellektuaalist kui erilise vaimsure kandjast, kes ületab sundimatult piire ja seab kahtluse alla üldiselt harjumuspäraseks peetu, kuid vaidlustas Saidi arusaama eksiilintellektuaali peamisest kohustusest – vabaneda kõigest sellest, mida kätkevad mõisted „kodu” ja „kodusus”. Singer seega on Saidi poolt eelistatud klassifikatsiooni¹⁴ kasutades kaugel „täiuslikust inimesest”, kuna ei proovinudki lämmatada armastust teatud paikade vastu, mis aga ei vähenda mingil kombel ta „täiuslikkust” kirjanikuna. Poola oli Singeri kodumaa, aga sama enesestmõistetavalt pidas ta kodumaaks Ameerikat, väites koguni, et tunneb end ülimalt koduselt ka Iisraelis (Kresh 1979: 132).

Eksiilis avastas Singer, et on leidnud ühe kodu asemel mitmeid, ja seegi tõdemus õhnestas eksiilikogemuse kohta käivaid üldlevinud arusaamu. Erinevate kodukogemuste sünteesi tagant kumab läbi igatsus ületada rahvuslikul pinnal fabritseeritavaid vastandusi, nii et rahvuslike kategooriate asemel nihkuks esiplaanile „inimsoo” kategooria. See on ka põhjus, miks ei saa täielikult nõustuda Singeri biograafi Paul Kreshiga, kes on nimetanud teda euroopaliku meelelaadiga ameeriklaseks, kodanikuks, kes säilitas võõramaalase erapooletuse, juudiks, kes pidas end inimsoo täieõiguslikuks liikmeks, kuid ei lubanud endal kunagi unustada, et on fundamentaalselt väljaspool olija (Kresh 1979: 388). Singerile endalegi oleks arvatavasti meelepärasem olnud, kui Kreshi lause teine pool lõppenuks sõnadega: ta pidas end inimsoo täieõiguslikuks liikmeks, liikmeks, kes juhtus olema juut.

¹⁴ Said tsiteerib mitmes essees 12. sajandil elanud Saksi munka, kes olevat kirjutanud: „Inimene, kes peab oma kodumaad armsaks, on ikka veel õrn algaja; see, kes peab mistahes maapinda koduseks, on juba tugev; aga täiuslik on see, kellele kogu maailm on võõras” (Said 2000a: 185).

3. TAGASITULEK

3.1. Bernard Kangro Joonatani-romaanid

3.1.1. „Joonatan, kadunud veli”

Bernard Kangrot (1910–1994) on nimetatud eesti kirjaruumi kõige totaalsemaks kirjameheks, isakujuks, kes väliseesti kirjanduselu ühe peamise organisaatorina jagas ja valitses kirjasõna kaudu ka seda, mis toimus eesti kirjandusmaastikul. Laiahaardelise korraldusliku töö kõrval suutis Kangro end realiseerida erakordselt viljaka kirjanikuna, kelle loomisanne tulvas esile „näiliselt ilma vaevata, rõõmsas lopsakuses” (Lehiste 2000: 225). Kangro kirjanduslik lopsakus ja žanriline mitmekülgsus on tõepoolest aukartust äratav: temalt on ilmunud kuusteist romaani, seitseteist luulekogu, näidendeid, esseid, uurimusi, arvustusi, ülevaateid, kirju ja mälestusi.

Selles peatükis keskendutakse vastuse otsimisele küsimusele, milline oli Kangro kui kirjaniku suhe eksiili ja kuidas see avaldus ta proosaloomingus. Üht võimalikku eksiiliga toimetuleku viisi eksplitseerib Joonatani-triloogia, milles võib näha eksiilkirjaniku kodumaaga seotud hirmude ja soovide palavikulist läbielamist aegruumis, kus on kadunud piirid tegelikkuse, väljamõeldu ja unenägude vahel. Triloogia esimene romaan „Joonatan, kadunud veli” ilmus küll 1971. aastal, kuid selle tinglikuks proloogiks võib tegelikult pidada juba „Sinist väravat” (1957), nagu ka tükk aega varem valminud valulisi kodumaakaotust väljendavaid luuletusi, näiteks kogus „Tulease” (1949) ilmunud „Kutset” või luuletusi „Jõuan koju” ja „Võrumaale”, mille avastroof viitab samuti unenäole kui seisundile, kus miski pole võimatu:

Uni viib tagasi mind
maapao kõledal ööl
Võrumaale, kus valgus
õösigi kumab.

Maapao trööstitust leevendavad unes kõlavad tuttavad viisid kodukohast, mis tunduvad lausa taevalikena ja püsivad südames ka siis, kui helge uni lõpeb ja algab taas argipäev (Kangro 1949: 10).

Joonatani-triloogia üheks olulisemaks intertekstiks on Dante „Jumalik komöödia”,

mis seob seda Karl Ristikivi „Hingede ööga” (1953), kuna seegi romaan toetub struktuuri poolest Dante teosele. Kui „Hingede öös” nähti uue romaani, nagu ka avaramas mõttes pagulasteadvuse sünni manifesti eesti kirjanduses (Undusk 1988: 61), siis Kangro triloogia on märk leppimast kodumaa kaotusega ja selle kaotuse jätkuvast leinamisest. Nii nagu olid kirjavahetuse kaudu pikka aega dialoogis Ristikivi ja Kangro, nii on dialoogis ka „Hingede öö” ja Joonatani-triloogia. Ristikivi „Hingede ööd”, Kangro Joonatani-triloogiat ja Albert Kivika „Kodukäijat” on tituleeritud ka pagulaskirjanduseks *par excellence*, kuna kõik nimetatud romaanid tegelevad pagulasolemise varjatuma ning salatuma osaga (Tonts 2006: 123).

Kolmest eelmainitud kirjanikust on pagulasolemise varjatumat ja salatumat osa kõige järjekindlamalt tematiseerinud Kangro, seda eelkõige oma luuleloomingu kaudu. Proosateostest keskenduvad nende külgede kujutamisele Joonatani-triloogia esimene ja viimane romaan. Triloogias lahti hargneva loo lähtepunktiks on peategelase Joonatani kodumaa-külastus.

Kojutulek on eksiilkirjanduse universaalsemaid toposeid, mida on painavates unenägudes väidetavasti läbi elanud paljud pagulased¹⁵, kuid ühese poolehoidu asemel on kodumaale naasev pagulane Piotr Kuhiwczaki tähelepaneku järgi ärritanud pigem vastakaid tundeid ja pettumust. Kuhiwczakit sõnul on sel kaks põhjust. Esiteks ei sobi tagasipöördumine veel tänapäevalgi mõjuka, kuid 19. sajandist pärit romantilise paradigmaga, mis lõi pildi eksiilis olijast kui vaesuse ja terava nostalgia käes kannatavast kindlameelsest mittekohanejast. Teiseks oluliseks põhjuseks on ajaline faktor: mida suurem ajaline veelahe lahutab eksiilis olijat kodumaalt lahkumisest, seda raskem on tal kohaneda muutunud tingimustega, sealhulgas keelega, kodumaal (Kuhiwczak 2000: 36–37).

Kuna Joonatani-triloogia retseptsioon vahetult pärast ilmumist kodumaal puudus, on tagantjärele raske hinnata Kuhiwczaki väite paikapidavust eesti kirjanduse kontekstis, küll aga võib Joonatani naasmises näha eksiili isoleeritusest tingitud nostalgiatulva mitmesuguseid avaldumisviise. Joonatan võtab ette teekonna okupeeritud kodumaale, väites, et läheb otsima iseennast ja kadunud aegu ehk siis kinnitust oma mälestuste „õigsusele”. Joonatani mälu teekonda määravaks suunajaks seega on nostalgia, kuid samal ajal kardab ta kaotada needki minevikupildid, mis mälus alles on. Niisiis

¹⁵ Üht painavat kodumaa-külastuse unenägu kirjeldab Henrik Visnapuu mälestusteraamatus „Päike ja jõgi” (1949).

väljendavad Joonatani-triloogia süvahoovused rahvuslik-konventsionaalsete mineviku mäletamise viiside ja olevikuvajaduste kõrval (vajadus vaidlustada eksiili kohta kodumaal levinud stamparusaamad ja seada jalule „tõde”) ka Kangro enda vägagi isiklikku suhet nii mineviku kui ka olevikuga.

Joonatan on tegelane, kelle isik ei avane triloogia esimeses romaanis lugejale tema enda sõnade kaudu („Mul pole midagi erilist justustada”, pareerib Joonatan enda kohta esitatud küsimused), vaid kohtumistel ja kõnelustel seitsmeteistkümne endise klassivennaga, kelle hulgas leidub nii režiimi ideolooge, selles pettunuid, vastupanuvõitlejaid kui ka lihtsaid kohanejaid. Iga klassivend mäletab Joonatani erinevalt. Enamasti ei tekita koolivendade minevikumeenutused Joonatanis erilist vastukaja, kuna tema enda vastavad mälestused on muutunud täiesti ebamäärasteks, sarnanedes väljalõigetega „ühest vanast filmist, mida ammu-ammu nähtud ja mis unustatud”. Kodumaal viibides taastab Joonatan oma minevikku koolivendade mälestuste kaudu, mis kummatigi ei aita luua selgemaid piirjooni Joonatanile kui tegelasele, sest puuduvad tema enda tagasisvaated ja selgitused.

Joonatan tahab uskuda, et mälus salvestunud minevikupildid ei tuhmunud ja hävi, kui ta jätab tähelepanuta käesoleva hetke. Mida kauem ta kodulinna viibib ja mida rohkemate klassivendadega vestleb, seda selgemaks saab, et olevikku minevikust täielikult eraldada pole võimalik. Joonatan mõistab, et nostalgilised minevikupildid, millele ta kodukohast kinnitust otsima läheb, kummalisel kombel ka takistavad mõistmast iseennast käesolevas hetkes ja seda hetke ennastki. Siin ilmneb romaani metatasand, mis toob esile Joonatani nostalgilise minevikumõistmise kriitika ja tõstatab vajaduse seda ületada.

Kui käsitleda nostalgiat ühe ajaga suhestumise viisina, võiks eristada kolme nostalgiatüüpi. Esimene neist rõhutab tagasipöördumist müütilisse paika kusagil utoopilisel saarel, kus kodumaa endine hiilgus tuleb taastada. See nostalgia on ülesehitav ja kollektiivne ning ei mõtle endast kui nostalgiast, vaid kui tõest ja traditsioonist. Ülesehitava nostalgia kaks peamist narratiivset kava on algete taastamine ja vandenõuteooria, mille järgi „kodu” on alalises piiramisohus ja vajab vaenlase vastu kaitsmist (Boym 2001: 43). Teine nostalgiatüüp – reflektiivne nostalgia – on suunatud pigem isiklikule narratiivile. Erinevalt ülesehitavast nostalgiast, mis proovib ajast võitu saada ja seda ruumistada, hellitab reflektiivne nostalgia mälu fragmente ja

temporaliseerib ruumi. Reflektiivsel nostalgial on võime äratada mitmuslikud teadvustasandid (Boym 2001: 49–50).

Ülesehitav nostalgia niisiis mõistab aega tsüklilisena, reflektiivne aga lineaarsena. Lisaks neile kahele nostalgiatüübile eksisteerib minu arvates ka kolmas, mis sisaldab nii ülesehitava kui ka reflektiivse nostalgia elemente. See nostalgia aktsepteerib arusaama, et kodu võib eksisteerida ka mitmuses kui geograafiline, poliitiline ja esteetiline kodu, kuid ei loobu pretensioonist taastada endine, tundekodu.

Joonatan tundub olevat nostalgik, kelles on ühendatud nii ülesehitava kui ka reflektiivse nostalgia tunnused, kuna tema mälus kinnistunud õnnehetki koondavat kujutist toidab usk nende hetkede naasmise võimalikkusse tegelikkuses, mis ei takista tal seejuures nautimast uut, euroopalikus kultuuris leitud kodu. Nii väidab Joonatan veendunult kirjanik Siim Õosalule: „Euroopa on siiski võitmatu, euroopalik kultuur, nii ebamäärane kui see mõiste ongi. See jääb alles kõigest hoolimata. Pole midagi, mis seda asendaks.” (Kangro 1971: 184) Vaimse kodu on Joonatan niisiis leidnud euroopalikes väärtustes ja traditsioonides, samal ajal kui ta tundekodu on jäänud muutumatuks.

Nagu eespool väidetud, tunneb Joonatan taas kodumaal olles vajadust „tundekoduga” seotu ajutiselt kõrvale heita, saamaks paremini aru muutustest, mis ära oldud aja jooksul on toimunud. Teel Bruno Moorkopi juurde pastoraati katkestab Joonatani nostalgilise tagasivaate kodule tema enda hää: „Toetasin selja vastu posti ja sulgesin silmad. Aga niipea kui ma seda tegin, nägin otse jahmatama panevas selguses meie kodumaja, aeda, aidakambrit, vaadet meie väravalt üles kaugetele mägedele, mis õrnas vines sinendasid, kodumäge ja selle nõlval kaskede valgeid tüvesid. – Ei, ei tohi sellele järele anda, hoiatasin end ja avasin laud.” (Kangro 1971: 58)

Õrnas vines sinendavad kauged mäed ja kaskede valged tüved on küll tähenduslikud, kuid mitte ainsad komponendid Joonatani nostalgilises minevikukujutises. Oluline koht selles kuulub Mirjamile¹⁶ – Joonatani, nagu ka kõikide tema klassikaaslaste kunagisele unistuste tüdrukule. Mirjam on Joonatani enda loodud müstifikatsioon, tema ja ta klassivendade noorusunistuste ja -fantaasiate kvintessents, kes saab reaalse eksistentsi Silvia-Ingeborgi paarina triloogia viimases romaanis „Puu saarel on alles”. Mälestused

¹⁶ Mirjami-nimeline tegelane ilmub Kangro loomingusse esmakordselt 1947. aastal valminud näidendis „Merre vajunud saar”. Joonatani-triloogiaga paralleelselt kavatses Kangro hakata kirjutama teost „Kirjad Mirjamile”, mis siiski teoks ei saanud, küll aga novell „Mirjami monoloog” (ilmus kogumikus „Sinised mesilased” (1987)) ja luuletus „Oo Miriam!” (kogus „Hingetuisk. Jääminek” (1988)).

Mirjamist kerkivad Joonatani silme ette järveäärses pargis, kui ta elab läbi „mingi erilaadse tunnetuse”, ebahariliku aegruumikogemuse, kus aeg tundub ruumina, milles võib liikuda ilma piiranguteta edasi ja tagasi.

Joonatani jutustuse analepsiste puhul torkabki silma tema ruumimälu erakordne üksikasjalikkus. Näiteks mäletab ta detailselt endise koolilinna kohvikute interjööre, järveäärset parki ja kunagist korterit Healootuse teel: „Meil oli heleroheline ahi. Sellel olid praod sees, kust alguses, kui ahi küdema pandi, suitsu välja ajas. Meie laual oli punane paber. Laud oli vastu vaheseina. Tapeedil olid sinised meespead, kuid nii luitunud, et olid selged ainult seal, kus kunagi mingi pilt oli rippunud. Sängisirm oli punakaspruun, mustad triibud peal, ülevalt rebenenud...” (Kangro 1971: 10) Kas antud tsitaat viitab sellele, et kirjeldatud ruum on olnud Joonatanile millegi poolest eriliselt tähenduslik, või eeldavad tõeliselt tähenduslikud ruumid teistlaadset kujutust? Väidetavalt ei allu tõelised mälestuste hooned, kuhu unelustes tagasi pöördutakse ja mis on tulvil muutumatut oneirismi, kergesti kirjeldustele, kuna nende kirjeldamine „oleks nagu nende NÄITAMINE KÜLALISTELE” (Bachelard 1999: 50). Tõelised mälestuste hooned ei kuulu seega paljastamisele, vaid peavad jääma „poolvarju”, säilitamaks oma intiimsust ja salapära.

Ruumide, kuhu Joonatan kutsub lugejaid kui külalisi, ja tõeliste mälestuste hoonete vahele paigutuvad ruumid, mida kontrollib võim. Nendeks on pastoraat, haigla ja vangla. Erilist ebameeldivust tekitab viibimine vanglas, kuna see on koht, mis teab sünget tõe tema isa viimastest elupäevadest. (Järgmisel päeval saarel jõuab Joonatan aga järeldusele, et vangla või haigla oleks olnud kõige kindlamad pelgupaigad jälitajate eest). Joonatan nimelt pole ainult kadunud veli, nagu märgib romaani arvustuses Ristikivi (Ristikivi 1996: 255), ta on ka kadunud poeg, kes on tulnud kodumaale otsima andmeid isa Taaveti saatuse kohta. Küsimused isa käekäigust rõhuvad Joonatani, kuid võimalus nende esitamiseks avaneb alles Valde Tiivojaga vesteldes. Selgub, et ka Valde ei tea, mis Joonatani isaga tegelikult juhtus, sõandades Joonatanile ometi kõnelda mitmest isa kohta liikvel olnud kuulujutust, mis viitavad võimalusele, et Joonatan ise võis isa arreteerimises süüdi olla.

Täpsemaid andmeid isa kohta läheb Joonatan otsima vanglaülem Richard Visseli juurde, kes Joonatani tundes aimab, et viimane ei ole tulnud tema juurde niisama, vaid mingi „tagamõttega”. See on üks kohtumistest, mis algab kurjakuulutatavalt – kummalegi

koolivendadest ei tule pähe teineteisele kätt ulatada – ja kujuneb kõledaks teineteisest möödarääkimiseks, kuna nii Joonatanil kui ka Richardil puudub tahe tuua päevavalgele mitmed reetmisega seotud minevikusündmused. Enne lahkumist saab Joonatan siiski kuulda, et ta isa hukati mahalaskmise läbi „rahvavastase tegevuse ja reetmise pärast”, lahenduseta jääb aga teine reetmise lugu. Joonatani ei rahulda kuigivõrd ka Richardi kui võimu esindaja fatalismi ja resigneerumist reetev lause „oleme ainult malenupud ajaloo arengu mõtte käes,” kuna vabastab vastutusest ka need, kes olid tegelikult reeturid.

Isa käekäigust kuuleb Joonatan hiljem kirjanik Siim Öösalu ja järgmisel päeval saarel ka Jeesuse käest. Isa saatuse selgitamine tõstatab uuesti ka Joonatani enda süüküsimuse. Ilmneb, et Siim sattus Joonatani kirjade pärast sunnitööle ja jälle on Joonatan sunnitud tõdema, et kujutlustega on lihtsam elada kui töökoormaga. Kuid sarnaselt Richardiga annab ka Siim irooniliselt mõista, et riigis, kus Joonatan viibib, on mäletamisest kasulikum unustamine ja leppimine: „Süüküsimus – sellest oleme siin ammu mööda jõudnud. See on üks vananenud mõiste meie uues ühiskonnas” (Kangro 1971: 187).

Süü ja süütuse problemaatika aktualiseerub eriti teravalt klassivendade ja Joonatani vestlustes, kus ta on sunnitud lahendama eetilisi dilemmasid, mida pole osanud ette näha: ühelt poolt on ta „süüdi”, et hülgas kodumaa, mistõttu pole tal õigust mõista kohut mahajäänute üle, teisalt näivad klassivennad, eriti need, kes võimuga opositsioonis, temalt justkui ootavat selgeid moraalseid hinnanguid minevikusündmuste, aga ka neist endist igaüht puudutava tegelikkuse kohta. Nii küsib ka ajaloolane Peeter Kallikorn Joonatanilt, milline on tema seisukoht kompromisside ja vastupanu soovitava vahekorra küsimuses, ent Joonatanil puudub vastus. Samas tuletavad end meelde ka „ulaharitlase” Artur Agaski otsekohesed sõnad: „Sina oled teisest maailmast pärit, seal liiga kaua viibinud. Sina meie probleeme ei tunne. Probleeme, millele lahendust ei ole kuskilt näha. Siis jääb ainult üks pääsetee üle.” (Kangro 1971: 171)

Arturi pessimismi Joonatan ei jaga, sest ei saagi tunda kohalikke „probleeme” ega oska seetõttu karta tagajärgi, mis võimule vastuhakkamine vältimatult kaasa toob. Seepärast ei mõista ta ka seda, millega võib tema keeluvastane ilmutamine kunagisse koolilinna lõppeda koolivendadele. Kodumaale tulekut peab ta esimese päeva hakul ennekõike Suureks seikluseks, põnevust tekitavaks avastusretkeks „uude tõelisusse”, kus kehtivad Joonatanile esialgu mõistetamatud reeglid ja seaduspärad.

Kogu päeva pinna all virvendanud pinged kulmineeruvad koolivendade õhtusel

koosviibimisel hotellis „Grand”. Joonatan tajub alateadlikult sündmuste võimalikku arengut, mängides mõttega sõita tagasi pealinna ja minna laevale, kuid mõningase eneseveenmise järel heidab plaani kõrvale, kuna ei taha välja näidata hirmu. Joonatani äraviimist näivad olevat ette aimanud ka kohalviibijad, kes jäävad lahkujat pinevalt silmitsema. Ent Joonatanile ei tule järele julgeolekumehed, nagu oletab parteisekretär Johannes Jeep, kes on enese teada „informeeritud kõigest”, vaid Joonatani pinginaaber, pargivaht Laur Paomees – Joonatani Vergilius.

Vergiliuse ilmumine „Grandi” tundub niivõrd imeline, et sunnib Joonatani siitpeale kahtlema ühe ja ainuvõimaliku reaalsuse olemasolus ja mõttekuses. Selle põhjuseks on Joonatani enda läbielamised, milles tegelikkus on võtnud irreaalsema kuju kui kujutelmad ja kujutelmad ning unenäod muutunud tõelisemaks kui olemine, mida ta seni pidas tegelikkuseks. Järelikult pole ka piirid elu ja surma, une ja ärkveloleku, mängu ja tõsielu vahel jäigad ja ületamatud. See inimolemise terviklikkus ilmutab end talle kogu oma mitmetahulisuses ja keerukuses, kui ta kõnnib oma teejuhi saatel läbi öise pargi, kutsudes esile täiesti uudse heaolutunde, vabanemise „vastutusest ja hirmust”.

Lauri juures paadikuuris peab Joonatan Laurile kui Vergiliusele kodumaale tuleku kohta siiski vastust andma. See „südame ja neerude läbikatsumine” muutub aga kuhjunud muljete rohkuse, väsimuse ja tugeva joobe tõttu tõsiseks katsumuseks. Nii vastab Joonatan Vergiliuse küsimustele kodumaale tuleku kohta ebalevalt ja kidakeelselt, mistõttu Vergiliust Joonatani vastused ei rahulda. Laur selgitab talle, et päev vanas koolilinnas oli Joonatani proovilepanek, küpsustõestus kodumaale jäämise kõlbulikkuses.

Päeval kogetud hirmud elab Joonatan uuesti läbi Lauri juures paadikuuris nähtud unenäos. See on üks kahest Joonatani kodumaa külastamise unenäost; teine, mis teda pärast kodumaalt lahkumist korduvalt on painanud, meenub järgmisel päeval saarel (Kangro 1973: 78–79). Mille poolest on need unenäod Joonatani loos tähelepanuväärsed? Unenäol teatavasti on eriline ja oluline kultuurifunktsioon: olla semiootilise ebamäärasuse varuks, ruumiks, mis ootab tähendustega täitmist, sõnum, mis vajab tõlgendajat, kuid mille tõlgendamise muudab keeruliseks selle ülim individuaalsus. Unenägu on järelikult ideaalne *ich-Erzählung*, mida võib tõlgendada nii müstiliselt kui ka esteetiliselt. (Lotman 2001: 166)

Mõlemad Joonatani mina-jutustused sisaldavad sarnaseid komponente – salajane kodumaale tulek, jälitamine, vahistamine, kohtuotsus –, mis tundub kinnitavat nende otsest seotust selgelt teadvustamata süütundega. Esimese unenäo aegruumilised nihked loovad eriliselt ängistava meeleolu: Joonatan saadetakse maalt välja ja tagasi võõrsile jõudes selgub, et ta peaks olema juba ammu surnud. Joonatani lähedased teavad, et ta on kümme aastast tagasi kodumaal liiklusõnnetuses hukkunud, näidates tõenduseks vanade ajalehtede surmakuulutusi, pilte ja järelhüüdeid. Erinevalt varasemast unenäost, kus Joonatan mõistetakse surma, kustutab hiljem nähtud unenäos kodumaal viibimine kümme aastat tema elust. Ühtlasi väljendab see unenägu Joonatani hirmu võimetuse ees pärast kodumaalt lahkumist jätkata senist elu eksiilis: „Minuga harjuti, kuid ikkagi jäi teistel vist mulje, et ... mind pole enam olemas” (Kangro 1971: 246). Nagu J. L. Borgese novellis „Hargnevate teede aed” kirjeldatud labürintlik romaan, mille esimene lehekülg langeb kokku viimasega, võimaldades lugemist igavesti jätkata, on ka Joonatani unenägu lõpmatu, sest see „lõpeb” täpselt samamoodi, nagu algas: Joonatan leiab end jälle kodumaal ja sündmused hakkavad hargnema ettemääratud rada pidi. Ehkki Joonatan seda ei mõista, on nähtud unenägu ka prohvetlik, sest ennustab ette ta avaliku surnuks kuulutamise järgmisel päeval saarel. Kas see unenägu võiks olla prohvetlik ka Joonatani sümboolset surma ja puhastustule järgset eeldatavat taassündi silmas pidades, selgub triloogia viimases romaanis.

Joonatani illusiooniderohkelt alanud Suurelt seikluselt röövib kõnelus Lauriga viimsegi romantilise värvingu. Vastupidiselt enamikule koolivendadest on Laur üks neist, kes on püsinud tüüril kõikide olude kiuste ja teab, et lootuse kadumisel jääb üks, mis on tähtsaim – usk. Võimalus oma usk proovile panna avaneb Joonatanile saarel. Kuid viibimine seal ei ole „rõõmus ega muretu rännak paradiisis, vaid pigemini põlemine puhastustules, arvepidamine iseendaga” (Kangro 1973: 6).

3.1.2. „Puu saarel on alles”

Joonatani-triloogia teine romaan „Õo astmes x” (1973) hõlmab ajaliselt ühe õo ja selle sündmustikku annavad edasi kuueteistkümne „Grandi” jäänud klassivenna sisemonoloogid. Vaatepunktide rohkus süvendab olukorra määramatust, ebakindlust ja

kuigi Joonatan ise peol ei viibi, on ta vaimne kohalolek ometi intensiivselt tajutav.

Triloogia viimane romaan „Puu saarel on alles” (1973) jätkab Joonatani rännaku jälgimist teisel päeval. Kuna teose tegevus toimub Joonatani „seesmisel näitelaval” ja seda antakse edasi tema vaatepunktist, kohtuvad ja segunevad siin erinevad aja tasandid, luues mulje oneirilisemast aegruumist kui triloogia eelnevates osades, nii et kõik tundub üheainsa ajaliste ja ruumiliste piiranguteta kestvuse ja voolamisena. Teoses on eelnevatega võrreldes oluliselt kasvanud sümbolite tähtsus: see on romaan, mille mõistmisel on olulised kindlad ja korduvad, juba Dante „Puhastustulest” tuttavad kujundid saar, puu ja võti ning Joonatani Beatrice – Mirjam. Erinevalt triloogia esimesest teosest, kus Joonatan on tegelasena viirastuslik ja ebamäärane, saab temast kolmandas osas psüühiliselt tihedakoeline isiksus. Joonatani ametki tundub ülimalt sümboolne: tema ülesandeks meremuuseumi allvee-osakonnas on taastada ja konserveerida uppunud laevade jäänuseid.

Nii Dante „Põrgus”, Ristikivi „Hingede õõ” peategelane kui ka Kangro triloogia esimese teose Joonatan on vaatlejad, õppijad, isikud „väljast”, keda ei saa samastada põrgus kannatajatega. Ent pöördeline teisenemine toimub saarel, kus sarnaselt Dantega saab ka Joonatani ülesandeks vaadata iseendasse ja puhastuda. Kuid erinevalt Ristikivist, kes lavastab purgatooriumi kohtuprotsessina eesmärgiga problematiseerida kordumatu inimelu taandamine ajalis-põhjuslike sündmuste jadaks ehk teisisõnu analüüsida inimelu kui sellise üht olemuslikku vääritimõistmist ja selle tagajärgi, püüab Kangro leida väljapääsu üksildasele hingetuisus ekslejale. Kangro sulgeb Joonatani majja – võõrasse ja ühtaegu ka tuttavasse –, kus tuleb välja kannatada enese esitatud valusad küsimused ning püüda neile ausalt vastata.

Enne pöördumist Joonatani juurde saarel asuvasse tühja majja on kohane meenutada Dante rännakut puhastustule saarel ja sisenemist purgatooriumisse. Tegelikule puhastusmäele eelneb Dante teoses anti-purgatoorium, kuhu on määratud kirikust välja heidetud, tuimad, viimase hetke patukahetsejad ja hooletud valitsejad. Dante kohtab siin paljusid kaasaegseid ja saab unenäo kaudu ettekuulutuse jumalikku õiglust sümboliseerivast „taevalikust kotkast”. Erinevalt Joonatanist, kelle Vergilius Laur hülgab kohe pärast saarele jõudmist, saadab Dante Vergilius teda kogu teekonnal puhastusmäe tippu, täites nii nõuandja kui ka trööstija rolli.

Arv-sümbolite kõrval on Dante teoses olulisel kohal värvisümbolika: purgatooriumi värava juurde viivad kolm eri värvi astet, mis sümboliseerivad patukahetsuse kolme sakramenti. Esimene, valgest marmorist aste – Dantet tsiteerides „nii mahe ja puhas” –, kõneleb patukahetseja Kahetsuse siirusest; teine, tumedast kivist aste, Pihtimuse vaevast ning kolmas, punasest kvartsist aste, tema innukusest muutuda paremaks armastuse õppetundide kaudu (Sinclair 1977: 129).

Kangro romaanis seisab Joonatan kõheldes värava ees, mille valge värv on „pleekunud ning värvist läinud”. Valged on ka majja viivat teed palistavad kivid, kuid need on „laigulised või päris hallid”. Ilmselt pole juhuslik seegi, et akna ees on „punast kirja kardinad” ja aknal punetab üksik amarüllis. Dante teose värvisümbolika kaudu tekkinud allusioonid lubavad Joonatani saarel viibimist näha nüüdsest veidi teises, iroonilises valguses, kui tekst senini välja lugeda võimaldas: Joonatanile, kes tunneb end värava ees vana, tühise ja võimetuna osa saama pühast sakramendist, antakse enne majja sisenemist mitmete märkide kaudu teada ees ootavatest armastuse õppetundidest.

Majja pääseb Joonatan Mirjami abil, kelles Joonatan arvab ära tundvat kunagise unistuste tüdruku. Kuigi Mirjam on ajaga muutunud nagu Joonatan isegi, läheb tal korda veenda viimast selles, et on tõepoolest seesama Mirjam, kellest unistas Joonatan ja kes on saarel Joonatani usu tõttu saanud lihast ja verest olendiks. Oluline on ka see, et Joonatan on saarele tulnud üksi: see võiks olla ta paradiisisaar, aga Joonatan ei ole paradiisiks veel kaugeltki kõlbulik, mistõttu saar on talle koht puhastumiseks ja isiklikuks hingeliseks arenemiseks. Seda soosib ka saare kui paiga spetsiifika, mis aitab tundma saada „piisavust ja piiratud, seda teravat äraigatsust, enda piiridest väljaigatsust” (Nigov 2002: 193). Saare eraldatus, piiratus teevad sellest ühelt poolt turvalise ja intiimse, teisalt aga ängistava paiga, kus tekib eriti terav vajadus vabaneda iseenda piiratudusest ja unustada keha kammitsad. Saarel olemine käivitab inimese loovad jõud ja ta hakkab unelema, fantaseerima või meenutama.

Ent saar ei ole ainult totaalselt eraldatud, vaid ka läbini avatud, iga ilmakaare poole valla paik, mille avatus toimib enamasti küll ühes suunas. Nii näiteks oli klassikalistele utoopiasaartele tunnuslik sealsete elanike informeeritus välisest, kuigi nad ise olid suure maa elanike jaoks salajas (Sarapik 2002: 224). Ka Kangro romaanis on saar Joonatanile pelgupaigaks totalitaarse riigi kannupoiste eest, lapike vabadust keset rangete piirangute ja reeglite poolt määratletud tegelikkust. Ent Joonatanigi pelgupaik ei ole isoleeritud:

välismaailma sündmuste kohta toovad talle teateid vastupanuliikumise üks peamehi, Jeesus, ja Mirjam/Ingeborg.

Teose neljandas peatükis võtab Mirjam Joonatani noorpõlvearmastuse Silvia kuju. See muundumine tähistab nihet Joonatani teadvustasandites: Mirjamiga kohtumise ulm lõpeb uinumisega, millest Joonatan ärkabki järgmisesse unenäkku, kus ta kohtub Silviaga. Silvia on Joonatani esimene armastus, kellega teda seovad ühised lapsepõlvemaastikud ja -mälestused. Koos Silviaga minevikku meenutades vallandub Joonatanis nostalgiliste minevikupiltide voog, mille katkestab valus äratundmine, et millalgi oma elus on tehtud „mingi saatuslik viga” (Kangro 1973: 53). Kas Joonatan peab „vea” all silmas Silviat puudutavat otsust, kodumaalt lahkumist või veel midagi, mida teab ainult tema ise, jääbki selgusetuks.

Saarel viibimine kinnitab, et puhastuda tuleb Joonatanil kõigepealt pattudest, millega on eksitud armastuse „seaduste” vastu. Teine Joonatani „minevikunaine”, kelle pärast vaevavad ähmased süümepiinad, on Lauri kunagine armastatu Ingeborg Uuber. Ingeborgi oli ilmselt armunud ka Joonatan, kes millegipärast meenutab Ingeborgiga seotut tõrksalt, isegi vastumeelselt. Joonatan tajub Ingeborgiga kõneldes, et käitus kuidagi reeturlikult, kuna tema pääses põgenema, kuid Ingeborg ja Laur tabati ning kummalegi määrati karistus. Ingeborg ise on Joonatanile kõik ammu andestanud, kinnitades: „Armastan sind ikka veel, Joonatan. Ükskõik, mis meiega ka juhtuks...” (Kangro 1973: 57). Joonatan aga on suhte Ingeborgiga lahendanud juba enne põgenemist ega vaidlusta seda otsust naisega taas kohtudes.

Sümbolina võib saart tõlgendada ka pesapaigana, oma korrastatuses ja terviklikkuses turvatunnet pakkuva maailmana. Kodust kui saarest mõtlemine¹⁷ kindlustab eksiili olijale palakese „kindlat pinda selles rahutus, hajuvas maailmas” (Kangro 1964: 68), kuhu ta jõuab varem või hiljem tagasi minevikus alustatud, pooleli jäänud, tuhmunud või hoopis katkenud suhete kaudu.

„Maapagu: kodumaa. Vormel, milles selge vastuolu. Kuidas seda lahendada, kuidas neid ühendada? Ma ei tea. Ehk ei saa ma kunagi teada.” (Talve 1993: 458) Nii arutleb pärast ühtteist aastat paosklemist tagasi koju Kadrinasse jõudnud Sebastian Alkman Ilmar Talve romaanis „Maapagu”. Ta on küll tagasi kodus, kuid tunneb end ikka veel

¹⁷ Luuletuses „Oo, Patmos!” on kodu sümboliks kauge ja ihaldatav Patmose saar: „Oo Patmos, su lainete kohin / mu paoaja päevade kohal: / igiaegselt liivast su randa, / ja kivist su kallastki pureb / see hoidmatult rahutu meri. / Thalatta! Thalatta! Thalatta!” (Kangro 1988: 28)

eemalviibijana, kes võõrustunde ületamiseks ja kodu omaksvõtmiseks peab leidma mooduse, kuidas ühendada kaks ruumi, kaks erinevat kogemust. Ehk on Sebastiani lahenduseks kirjutamine nagu oli see ka Martin Lemmile väljapääsuks? Joonatani puhul võib oletada, et kojujõudmine on ta eksiili sümboolseks lõpuks, pole seda aga tegelikkuses. Nii jääb Joonatani jaoks lahendust nõudvaks vastuoluks, kuidas ühendada vaimus alles olev kodu selle koduga, mis tegelikkuses on ammu hävinud.

Joonatan taasavastab oma tunde kodu saarel asuva maja pööningul, mis paljus meenutab ta kodutalu pööningut: siin leidub tuttavaid esemeid, lõhnu ja lapsepõlvest armsaks saanud mänguasju, mis kutsuvad esile selgeid mälu pilte kodust. Pööning on lapsepõlveaegadest saadik salapärase paik, kus leiab aset seletamatuid ümberpaiknemisi: kord ei leia Joonatan sealt mingit väljapääsu, seejärel aga kaovad nii ajalised kui ka ruumilised takistused, tehes võimalikuks Joonatani viibimise Edgar Kiideoni kliinikus ülekuulamisele. Natuke hiljem selgub, et seegi oli üks Joonatani unenägudest või hallutsinatsioonidest, sest mõistuse selginedes leiab ta end jälle saarel asuvast majast.

Pööning on Joonatanile olnud tähenduslikuks paigaks mitmel põhjusel. See on olnud ta üksildushetkede ruum, kuhu Joonatan lapsena on peitu pugenud, et lugeda vanu raamatuid ja tunda mõnu üksildusest, ihaldada seda ja sõlmida üksildusega oma salaliit. „Päevases uneluses pakub mälestus kitsast, lihtsast, kokkusurutud üksildusest meile kogemust lohutavast ruumist, mis ei soovi ennast laiendada, vaid mis tahaks eelkõige, et temas veel elataks” kirjutab Bachelard (Bachelard 1999: 46). Enne lohutamist tuleb pööning Joonatanile sümbolite keeles meelde tema privilegeeritud seisundit kodumaal, koputab ta südametunnistusele, et ta ei jääks passiivseks pealtvaatajaks ja hinnangute andjaks neile, kel endal puudub võimalus midagi muuta.

Koolipoisina on Joonatan igal kevadel vabastanud talv läbi pööninguaknal piinelnud liblikad, et neil veel pärast surmagi püsiks lendamise illusioon. Nüüd näeb ta liblikates klassivendi, kes „rabelevad väljapääsu võimaluseta, kuni ükskord ... jäävad lamama” (Kangro 1973: 76). Joonatan ei saa reaalselt oma klassivendade heaks midagi ära teha, kuid ta teeb seda sümboolselt, purustades akna ja lastes vangistatud liblikad vabadusse: „Paar tilka verd oli jõudnud aknalauale tolmu sisse tilkuda. Vere nägemine tegi mind veidi rõõmsamaks – olin nagu mingi süü lunastanud, midagi teinud, mida oleksin pidanud tegema juba ammu.” (Kangro 1973: 82) Joonatani lohutab „süüst vabanemine”,

kuid samal ajal ta mõistab, et see on kõigest üks „süü” paljude hulgas, mis tuleb lunastada enne tõelist koju jõudmist.

Kõige emotsionaalsem on Joonatani taaskohtumine põõningult leitud lapsepõlve lemmikleludega. Need tuletavad talle esmakordselt kogu kodumaal viibimise aja jooksul meelde ema. Joonatani koju jõudmise teekonnal saab see kohtumine määravaks: mitte isa hukkamise asjaolude selgitamine ei vii Joonatani kodule lähemale, vaid silme ette kerkiv põgus pilt emast: „Nägin teda hetkeks meie teeotsal vanade ridaspuude all, kuhu ta mind oli saatma tulnud. Tagasi vaadates nägin teda seal ikka seismas, käsi põllega silmade juurde tõstetud. Iga kord kui ma lahkusin – kooli, ülikooli, sõtta, laia maailma.” (Kangro 1973: 141). Igavesti teele saatva, kuid ka igavesti koju ootava emakuju elustumine Joonatani nostalgilises mälus tähendab mineviku saavutamist ja ühtlasi sellest vabanemist, mis ennustab talle vabanemist kadunud poja identiteedist ja poja identiteedi tagasisaamist.

Poja identiteedi saab Joonatan tagasi pärast seda, kui kumbki vanem on ta pojana jälle omaks võtnud. Ema puhul toimub see sümboolsel, isa puhul pärisnime tasandil. Niipea kui Joonatan kuuleb Jeesuselt, et saarelt lahkumine ümberkorralduste tõttu võimuladvikus on ohutu, jätab Joonatan Mirjami/Ingeborgiga hüvasti ja kiirustab linna lähedal asuvale vanale surnuaiale isa hauda otsima. Surnuaed on nii otseses kui ka kaudses mõttes igavikuline paik, kus Joonatanile tundub, et aeg ja elu oleks justkui „seisatama jäänud”. Igavikulises ajas on kõik võimalik, ka surnute ülestõusmine ja taaskohtumine emaga. Joonatan kohtabki siin vana naist, kes peab teda oma pojaks, kuid Joonatan ei pea naise illusiooni rikkumist eetiliseks. Naisele kätt andes mõtleb ta, et see oleks võinud olla ta ema käsi, mida ta kunagi ei surunud. Nii on Joonatan sümboolse teo kaudu saanud taaskinnitust enda kui poja identiteedile.

„Joonatan mu veli makas, veli makas / muide tapetuide man, -tuide man. / Ta mul oli kõige kallim, kõige kallim, / Kõige kallim Joonatan, Joonatan...” Seda Lõuna-Eestis hästi tuntud rahvalaulu laulsid koolikaaslased Joonatani narrimiseks. Nime on Joonatan saanud isa käest ja uskliku inimesena on isa selle valinud Piiblist. Piibli juurde on Joonatani juhatanud ta veider nimi: „Mulle sai selgeks, et minu nime ja selle paksu raamatu vahel on mingi side, ja katsusin seda omapead avastada. Katse ebaõnnestus tookord, aga avastasin seejuures Piibli.” (Kangro 1973: 196) Joonatan oletab, et isa tahtis selle nimega ta elule „suunda anda”, kuid mõistnud oma teo kui maagilise

potentsiaali ellu kutsumise tähenduslikkust, otsustanud ise Joonatani eest surra, „et kiri tõeks saaks”. Kui Kristus lunastas inimkonna, siis Joonatani isa Taavet läheb surma oma poja eest. Joonatani patud ja süüteod on seega lunastatud ja avanud talle koduvärava, võimaluse tõeliselt PÄRALE jõuda.

PÄRALE jõudmine kui üleni õnnestav ja mitte millegagi võrreldav täiuslikkuse tunne on Joonatanile end ilmutanud juba varem nostalgilistes unelustes ja fantaasiates kodust. See on olemine, mis ei vaja mingeid põhjendusi ega seletusi: „Kõik kaugeneb ja rahuneb, maailm muutub lihtsaks ning arusaadavaks. Pole mingeid probleeme, kõik on õige ja hea nii nagu just on. Ja kõik ainult on olemas, selgelt, enesestmõistetavalt, rahulikult...” (Kangro 1973: 167) Kodutalu juurde jõudes elab Joonatan läbi sama kogemuse: „Seisin vaikselt ning hinge kinni pidades. Maja oli seal, see ainult oli nii, muud midagi.” (Kangro 1973: 248) Et tegu on tõepoolest Joonatani rännaku lõpuga ja saabumisega paradiisi lävele, kinnitab saarel kasvava puu meenumine.

Puu kui sümbol on tuntud juba mütoloogilise põhjaga lüroepikast: „Vanemas Eddas” leiduvas Grimniri loos ülistatakse „kõikidest puudest õilsamat” – saarepuud Yggdrasilli, mille all jumal Thor käib otsuseid tegemas. Vana Testamendi Esimeses Moosese raamatus kehastab Hea ja Kurja Tundmise Puu Jumala ning inimeste ehk Aadama ja Eeva vahel sõlmitud lepingut. Otseselt Piibliga seotud sümbolina tõuseb õunapuu esile ka Dante „Purgatooriumi” kahes viimases laulus, sümboliseerides siin keisririiki ja õiglast maailmakorda. See puu on ülev, püha ja nii võimas, et tema kõrgustesse ulatuvaid kiharaid oleks Dante sõnul „imetlenud indialasedki oma metsades”. Beatrice'i saatajaskond palub Dante kaaslasel Griffinil puu vilju mitte puutuda, vihjates Aadama üleastumisele, ja õunapuu, mis enne oli raagus, lööb lehte ja õitsele, sest „õigluse seemned on ala hoitud”. Ka Kangro puu helendab ja õitseb nagu Dante õunapuu, esinedes siiski märksa maisemal kujul – ta on jäme ja madal ning ta oksad ulatuvad puudutama Joonatani nägu.

Kuigi mingi sümbol võib meenutada ja äratada ellu mälestusi teistest sarnastest sümbolitest, iseloomustab head sümbolit „terav individuaalsus” nagu põhimõtteliselt iga esteetiline objekt (Uibopuu 1987: 15). Kui Dante osutab õunapuu kui sümboli kaudu moraalse uuenemise ja paremaks muutumise vajadusele nii kiriklikes institutsioonides kui ka ühiskonnas tervikuna, siis Kangro puu vajadusele ühendada rahvuslikud püsiväärtused pideva vaimse uuenemisega. Kitsamas, isiklikumas mõttes võib puu

sümboliseerida kõiki neid, keda Joonatan on kunagi armastanud.

Kui Joonatani-triloogia tinglik alguspunk oli luuletuses „Võrumaale”, siis otsad sõlmuvad kokku kogust „Tuiskliiv. Talvereis” (1985) pärit „Uneretkes”: „Ma lähen, ma lähen, ei kunagi / mind tagasi tee ei kanna. / Kui kustuks mu päevade punagi, seda maad ma käest ei anna. // Kui eksi oleksin käinudki, / on need ju mu enese rajad. / Ah, üleammu ju läinudki, / siit möödunud tunased ajad.” (Kangro 2000: 302)

3.2. Milan Kundera „Teadmatus“

Milan Kundera (1929) ja Bernard Kangro romaanide kõrvutamine võib esialgu tunduda üllatav ja tekitada mitmesuguseid küsimusi, sest tegemist on nii mõtte- kui ka kirjutamislaadi poolest võrdlemisi erinevate autoritega. Kui Kangro kõneleb oma tegelaste „psühholoogilisest mahust”, siis Kundera taotluseks, vastupidi, on end igasugusest psühholoogilisusest lahti kõneleda (arutlused romaani üle) ja lahti kirjutada (romaanid). Kunderale ei tähenda tegelase elavaks muutmine talle hääle andmist, vaid süvenemist tegelase eksistentsiaalsesse problemaatikasse, teisisõnu tegelase eksistentsi kaardi joonistamist teda vorminud olukordade, motiivide ja sõnade põhjal. Eksistentsi all ei mõista Kundera aga tegelikkust, vaid inimese võimaluste välja – kõike seda, mis temast võib saada, kõike seda, milleks ta on võimeline (Kundera 1998: 41). Võimaluste väli avaneb tema tegelastele juhuste või kokkusattumustena, millele tuginedes langetatakse saatuslikke otsuseid („Ainult juhus võib meile avalduda läkitusena“, kirjutab Kundera „Olemise talumatus kerguses“).

Ehkki kummagi autori arusaamad kirjandusteose ontoloogilistest küsimustest nagu teose eesmärk või tegelaste roll selles, suuresti lahknevad, kattuvad mõnes osas nende vaated kirjandusteose vormile. Kundera romaanidele on tunnuslik põhjalik läbikomponeeritus, selge kompositsiooniline kord, mis toetub loo, teemade ja motiivide kavakindlalt põimitud võrgustikule. Tema üks õnnestunumaid vormilahendusi tundubki olevat loo laiendamine „hüpoteetilistesse, mängulistesse või iroonilistesse” lühiesseedesse, mis käsitlevad neidsamu teemasid mida loodki. Nendes esseedes kõneleb autor-jutustaja hää, mis kompab ühele või teisele tegelasele ainuomast maailma ja tema iseenda mõistmise viisi.

Teose komponeerimise probleemidega on palju tegelenud ka Kangro, keda samuti on võlunud „skeem, sümmeetria, vormi traditsioon“ (Kangro, Ristikivi 2006: 19–20). Kundera omadega sarnaselt esineb ka Kangro romaanides sageli autor-jutustaja, kes võtab sõna kursiivkirjas tekstiosades ja võib mõnes romaanis kehastuda ümber autor-tegelaseks (nt „Jäälätteid“ ja „Kivisild“; Kunderal esineb autor-tegelane romaanis „Aeglus“). Samasuunalistele vormiotsingutele kõrval ühendab Kunderat ja Kangrot huvi unenägude vastu – kui Kangro sulatab Joonatani-triloogias üheks tervikuks jutustuse ja unenäo, siis Kundera lisab oma loomingus neile kahele filosoofia. Ühendavateks joonteks kummagi kirjaniku loomingu vahel on ka romaani aegruumi realiseerimine „mängu ja hüpoteeside pärusmaana“¹⁸, kus tõeväärtusele pretendeerivate väidete esitamisest olulisem on küsimine ja hüpoteeside esitamine, ning tegelemine eksiiili (Kundera eelistab sõna „emigratsioon“) ja kodumaale naasmise teemaga.

Tagasitulek on teema või motiividenä olemas tegelikult peaaegu kõigis Kundera romaanides, kuid tervikuna on ta sellele pühendatud oma seni viimase teose „Teadmatus“ (2000). Koos „Aegluse“ (1993) ja „Identiteediga“ (1998) moodustab see Kundera loomingu prantsuse tsükli, millele eelnes novellikogust ja kuuest romaanist koosnev tšehhi tsükkel („Naljakad armastuslood“ (1963), „Nali“ (1967), „Elu on mujal“ (1969), „Hüvastijätuvallss“ (1976), „Naeru ja unustuse raamat“ (1979) ja „Olemise talumatu kergus“ (1984)). Nende kahe tsükli ülesehituslikku erinevust on ta seletanud muusikavormide kaudu: kui tšehhikeelsete romaanide loomisel oli eeskujuks sonaat kui suurvorm koos paljude üksteisele kontrasteeruvate juhtteemadega, siis prantsuskeelseid võrdleb Kundera fuugaga, mis on palju lühem ja kompaktsem, kuid sisaldab neidsamu varieeritavaid teemasid ja motiive (Scarpetta 2007). Kuid hoolimata keelevahetusest ja vormilistest teisenemistest leiab lugeja „Teadmatusest“ eest sama esteetilise universumi ja needsamad suured küsimused ja teemad, mis kummitavad juba ta tšehhikeelses loomingus: pagendus, üksindus, armastus, mälu petlikkus, vääritimõistmine ja tagasitulek.

Tagasitulekustseeniga algab Kundera esimene romaan „Nali“: peategelane Ludvik Jahn saabub pärast kauast eemalolekut kodulinna, et maksta kätte kunagisele sõbrale ja

¹⁸ Üldistavalt võiks ehk väita, et Kangro romaanides tuleneb tõsikindluse kadumine maailma lõhustamisest erinevate vaadete, erinevate tegelikkuste ja tegelaste fantaasiate vahel (Annus 1997: 28), Kundera omades tingib seda aga ootamatutel ja liialdatud kokkusattumustel põhinev intriig. Tõsikindluse kadumine ei tähenda aga tõsiduse kadumist nende teostest.

ülikoolikaaslasele, hiljem parteiesimeheks ülendatud Zemánékile. Ludvikut kannustab tagant viha talle minevikus osaks saanud ülekohtu tõttu, mis ei jäta ruumi vähimalegi sentimentaalsele hardusele noorusaegade pärast. Kuid pilk olevikust paigutab Ludviku ja Zemáneki ühte ja samasse pentsikusse aega, taandab hoolimatult kõik erinevused kahe vihavaenlase vahel ja muudab Ludviku kättemaksu õelaks irvituseks tema enda üle, nii et võõrandumine noorusaegadest saavutab veelgi ängistavamad mõõtmed. Paradoksaalselt otsib Ludvik, kes on end pagendanud ka kodukoha Lõuna-Moraavia hääbuvast rahvakultuurist, romaani lõpus just sellest maailmast päästvat pelgupaika. Süütult vägistatud kodukant ja selle kultuur tekitab Ludvikus pärast ideoloogiliselt kõlbmatuks muutumist ääretut kaastunnet ja äratav kauaigatsetud kodutunde: „...ja mulle tundus, et nende laulude keskel olen ma kodus, et olen nendest võrsunud, olen nende maailma sisse kirjutatud, nad on mu kodukolle, mille olin reetnud, kuid mis on seda rohkem mu kodukolle (sest kõige kõvem hää on kodul, mille ees oleme süüdi)...“ (Kundera 1991: 237).

Tagasituleku teemat arendab Kundera edasi oma viimases tšehhikeelses romaanis „Olemise talumatus kergus“, mille esimene osa „Kergus ja raskus“ on üles ehitatud Friedrich Nietzsche igavese naasmise ideele. Kunderale omaselt mängitakse Nietzsche idee lahti iroonilis-profaniseerivas võtmes, mis juhib lugeja märkamatuks romaani peategelase Tomáše juurde. Tomáše kaudu pöörab Kundera igavese naasmise idee pea peale: pärast Terezaga kohtumist ja temaga abiellumist hõivab naine despootlikult Tomáše poeetilise mälu, kuid mees jätkab naasmist lugematute armukeste juurde otsekui soovides aina uute ja uute armuaktide kaudu tõendada enese kui „igavese taastuleku õpetaja“ dionüüsilist elutahet. Kuid Tomáše elu osutub Zarathustra õpetuse kurvaks paroodiaks, sest ta meeleheitlik iha „haarata maailma“ ei tähenda iha haarata maailma koos kõigi selle rõõmude ja kannatustega, vaid iha selle maailma naudingute järele. Tomáš õpib armastama oma saatust alles elu „viimases jaamas“, kui ta on jäänud ilma „igasugusest jõust“.

„Kes on võõral maal, see kõnnib tühjas ruumis kõrgel maa kohal ja tema all pole kaitsevõrku, mida pakub inimesele tema kodumaa,“ väidab Kundera „Olemise talumatus kerguses“ (Kundera 1992: 48). Romaanis „Teadmatus“ seab ta aga sedalaadi väited kahtluse alla, püüdes leida vastust küsimusele, kas midagi niisugust nagu kodumaa ülepea eksisteerib.

„Teadmatuse“ peategelased Irena ja Josef on kodumaalt lahkunud ja alustanud uut elu võõrsil, kuid leiavad end paarikümne aasta pärast jälle Böömimaalt. Tagasitee on mõlemad võtnud jalge alla vastumeelselt, olles lähtunud pigem mingist hetkemeeleolust kui põhjalikult läbi kaalutud otsusest. Irenale sugereerib tagasituleku möödapääsmatust sõbranna Sylvie, Josefile tema naine, kes veidi enne Josefi kodumaa-reisi sureb. Irena ja Josefi lugudega paralleelselt käsitlevad romaanis tagasituleku teemat esseed nostalgiast, Tšehhi ajaloo, „eksistentsiaalmatemaatika“ paradoksist, emakeelest, muusika lõpust ja Suurest Kojutulijast Odysseusest.

„Odüsseia“ kui koju naasmise apoteoosi loomine poleks meie päevil enam võimalik, väidab Kundera, sest „hiiglasuur nähtamatu luud, mis muudab, moonutab ja kustutab maastikke“, töötab liiga kiiresti, et tagasitulija saaks ära tunda midagi sellest maailmast, mille ta kunagi maha jättis. Ka Josefit ei lase kodumaal hästi tunda kõige enam just see, et hiiglasuur ja nähtamatu luud on kustutanud kõik talle tuttava, ja isegi kui moonutatud maastikul võiks mõni detail veel meenutada talle mineviku maastikku, ei märka Josef seda, sest on liiga palju unustanud: „Hotelli lähedal näitas üks kõrge hoone oma paljast külge, ilma ühegi aknata seina, mida kaunistas tohutu suur joonistus. Hämarus muutis kirja loetamatuks ja Josef eristas vaid kaht kätt, mis teineteist surusid, kaht hiiglasuurt kätt maa ja taeva vahel. Kas nad olid seal alati olnud? Ta ei mäletanud enam.“ (Kundera 2006: 46)

Kodumaale tulek tähendas proovilepanekut Kangro Joonatanile, kuid kojutulekuga panevad ennast viimast korda proovile ka Irena ja Josef, et saada „lõplikku“ selgust selles, kas nad oleksid võimelised veel kord kõigega otsast alustama. Vahetult enne ärasõitu saab Irena teadlikuks, et ei sobitu tavapärase kujutlusega kannatavast pagendatust, sest tunneb end õnnelikuna just kõigest ja kõigist ära lõigatuna. Äralõigatusest tulenevat rahulolu seletavad ta keerulised suhted emaga, mis sarnanevad Tereza ja ema suhetega „Olemise talumatus kerguses“: Irenagi ema on võimukas ja ülimalt enesekeskne naine, tekitades tütres „alaväärsuse-, nõrkuse- ja sõltuvusetunnet“ ainuüksi oma kohalolekuga. Irena aga tahab end tunda emast sõltumatuna ja vajab „omaenda saatust“, ning selle on ta leidnud Prantsusmaal, kuhu sattumine näib aastate pärast „prima lahendusena“ tema elus.

Emigratsiooni algusaegadel on Irena põdenud piisamatuse sündroomi nagu kõik sisserändajad, kui peavad uues paigas elamisõiguse pälvimiseks tõestama kohalike

silmis oma vaimset, füüsilist ja sotsiaalset kõlbulikkust. Kommunistlikust riigist pärit emigrandina on Irena kodumaalt lahkumise selgitamist komplitseerinud „prantslaste“ pealiskaudsus nende endi ajaloolise kogemuse piiridest väljapoole jääva suhtes: fašismi kõrval, nagu Kundera sarkastiliselt märgib, kujutasid prantslased kommunismi tol ajal ette „madalama astme kurjusena“, „kurjusena number kaks“ (Kundera 2006: 12), mida justkui ei sobinudki „tõelise“ kurjusega võrrelda.

Sarnaselt Joonataniga näeb ka Irena ja tema mees emigratsiooni esimestest nädalatest alates luupainajalikke unenägusid kodumaal olekust, kuid erinevalt Joonatanist, kes naaseb oma unenägudes kodumaale vabatahtlikult, on Irena unenägudes tagasipöördumine sunnitud. Irenat ärritab emigrantide vaheline ”õine vendlus”, sest ta tunneb, et tema ja kodumaa suhetelt on sellega röövitud ainulaadsus ja poeesia.

Pärast pikka äraolekut kodumaale jõudes selgub, et Irena joovastus kõigi sidemete katkemise üle oli olnud ennatlik: nagu Odysseuse mälestused Ithakast, nii on ka tema mälestused Böömimaast peaaegu täielikult tuhmunud ja tekitanud illusiooni vabanemisest. Prahast aga ärkavad tema tunded selle linna vastu taas; tema silmad avanevad ühtäkki ta „salajasele ilule“, „kirjeldamatule lõhnale“ ja „mittemateriaalsele olemusele“ (Kundera 2006: 109). Kui Kangro Joonatani nostalgia oli süntees ülesehitavast ja reflektiivsest igatsusest, siis Irena tunded kodumaa vastu ei olegi õieti seotud nostalgiaga, oma mineviku tagaigatsemisega, sest ta näeb enese ees üksnes oleviku südant pitsitavat ilu, mille nautimine valmistab ette lõplikku ja kahetsuseta lahkumist. Irena loodab ”väärda oma isiklikku elu“ (Kundera 2006: 112).

Illusoorseks osutub ka Irena lootus leida endale kodumaal vanade sõbrannade näol tänulik kuulajaskond. Joonatan eelistas enda kohta esitatud küsimustest kõrvale hiilida, et lasta rääkida klassivendadel, sest tahtis teada, missugune ta kunagi oli olnud. Irena ihkab rääkida ise, rääkida end EMAKEELES tühjaks võõrastest sõnadest ja võõrsil osaks saanud kannatustest. Kuid ta ootab asjatult palvet „Räägi!“ Milada selgitab talle, et kannatuslugudel pole kohta ajal, mis on kuulutanud lõpu „kannatuse võistlustele“. Ent mitte üksnes Irena sõbrannad ei taha kustutada tema elust kõiki äraoldud aastaid, nagu Irenale lakkamatult tundub, vaid ka Irena ise ei taha midagi teada sellest, kuidas elasid nemad tema emigratsiooniaastate jooksul. Vastastikune mittemõistmine on vältimatu, sest ka kohalejäänute elu pole paigal seisnud seal, kuhu see kunagi jäi, mis tähendab, et Irena on „üle hinnanud“ oma tulevikku, kui pidas võimalikuks vabaneda

ühe õhtu jooksul kadunud tütre staatusest.

Suur Tagasitulek, mida Sylvie Irenale ennustas, kujuneb hoopis väikseks tagasitulekuks, mis kaugeltki ei lõpeta ta emigratsiooni, vaid muudab selle veel lõplikumaks ning mitte kunagi taastatavaks äralõigatuseks. Et äralõigatus, mida Irena kodumaale naasmine üksnes kinnitas, polnud ikkagi tõeline vabanemine, vaid järjekordne pettekujutlus, järjekordne luhtumine, reedab lugejale Irena pilk, mis vaatab pärast armatsemist Josefit „kogu tulevikuta elu koormaga“ (Kundera 2006: 148).

Josef ja Irena kohtuvad lennukis teel Tšehhi. Josefiga on naisel olnud põgus armulugu, kuid mees ei tunne teda ära ja teeskleb mäletamist. Josef ise on Tšehhist lahkunud aasta pärast Praha kevade sündmusi. Lahkumise ajendiks ei olnud mitte vastumeelsus režiimi vastu, vaid et tema enda elu kodumaal oli talle talumatuks muutunud. Josef naaseb, et leida lohutust armastatud naise kaotuse järel. See ka õnnestub, kuna kohtumine minevikuga on ootamatult ebameeldiv ja häbiväärne. Kärt Hellerma on Kundera tekstides täheldanud kaitsepositsiooni, mille põhjuseks peab kirjaniku enesesäilitamisoskuse lihvitust vaenlase võimu all elades, mistõttu „vaenlase vari“ ei kao ka seda tundasaanu edaspidisest elust“ (Hellerma 2006: 181). Josefi vaenlasteks on ta elu „jäänukid“ – esemed, mis olid kunagi tema omad, kuid kuuluvad nüüd vennale ja vennanaisele, ning päevik, mis loob pildi Josefist noorukina, kellega ta ei taha ennast enam iial samastada: „Ta hakkab päevikulehti väikesteks tükkideks rebima. See on võib-olla ülepingutatud, tarbetu, aga tal on vajadus oma tülga tülga vaba voli anda. Vajadus teha olematuks see nolk, et ühel päeval (kas või halvas unenäos) ei saaks keegi neid segamini ajada, teda nolgi pähe söimata, teda tema sõnade ja tegude eest vastutavaks pidada!“ (Kundera 2006: 71). Joonatan seevastu otsis igast säilinud kirjareast ja esemest sidet kadunud aegadele.

Josefi vaenlane on ka tema mälu. Mälu on tema vastu „pahatahtlik“, see meenutab talle valikuliselt ebameeldivaid ja mõistetamatuid fragmente minevikust, laskmata tal leppida selle Josefiga, kes minevikus elas. Josefit ei koorma nostalgia kodumaal elatud elu järele, sest ainus, mida ta mäletamisväärselt peab, on koos naisega elatud elu võõrsil.

Kuigi Josef pole kahekümne aasta jooksul „peaaegu üldse“ tšehhi keelt kõnelenud, on see keel talle sama tähtis kui Irenale. Esimesel päeval kodumaal üllatab ja häirib teda muutus, mis on emakeele ta eemalviibimise jooksul moondanud tundmatuks keeleks,

mille iga sõna on ometi mõistetav: „Oli see aktsent, mis oli muutunud? Ilmselt küll. Rõhk, mis vanasti asetses kindlalt esimesel silbil, oli nõrgenenud, intonatsioon oli seetõttu nagu toeta. Meloodia tundus monotoonsem kui varemalt, lohisev. Ja tämber! See oli muutunud nasaalseks, mis andis kõnele mingi ebameeldivalt tulpinud varjundi.” (Kundera 2006: 47) Niikaua kuni ta pole ära leppinud emakeelega, ei tunne ta, et viibib tõesti oma kodumaal.

Ammuse sõbra N.-iga vesteldes mõistab Josef, et keegi tema kodumaal ei ole huvitatud oma minevikus tuhlamisest, „tõsisest ja tähtsast vestlusest” kommunismi, konformismi või kapitalismi üle, et see on oluline ainult talle kui eemalviibijale. Nagu Irena, nii uskus ka Josef, et kodumaa köidikutest vabanemine on lihtne, piisab vaid teise riiki kolimisest. Tegelikult elab Josef ikka veel minevikus ja ilmutab kohale jäänute silmis kohatut muret kodumaa saatuse pärast, küsides tõsimeelse patrioodina: „... kas keegi veel armastab seda riiki?”

N.-iga kohtumise järel otsustab Josef kodumaast lõplikult lahti öelda, sest mälestus naisest on talle kallim kui kodumaa, kus ollakse arusaamatult ükskõiksed nii selle mineviku kui ka tuleviku vastu. Josefit ei rõhu ta „tulevikuta elu” nagu Irenat, kes ütleb ühekorraga lahti mehest, emast, kodumaast ja oma minevikust, sest see ei ole tema jaoks koorem, kooselu naise mälestusega on elu igavikus, kus tulevik ei oma vähimatki tähtsust.

Ainus tegelane romaanis, kes kunagi kodumaale ei naase, on Irena mees Gustaf. Gustaf on rootslane, kuid vihkab kodulinna möödusteta, olles ilmse kergendustundega „*unustanud, kus ta on sündinud*” (Kundera 2006: 21). Gustaf põgeneb oma naise eest, kes ei anna talle lahutust, kuid sunnitud seisundi on mees pööranud oma kasuks, tundes rahulolu enese kui kosmopoliidi staatusest. Saatuse iroonia tahtel saab Prahast hoopis Gustafi pelgupaik, kui mitte kodu: Irena emas leiab ta naise, kes pakub „turvalist” armusuhet „väljaspool konflikte ja draamasid”.

Tegelaste armuelu esitamine vulgaar-grotesksete stseenidena sunnib küsima, kas Kundera tõemeeli usub, et väärikas ja mõtestatud inimolemine ning elu poeesia, mille hinnalisust ta varasemates loomingus ikka rõhutada armastas, pole tänapäeva maailmas enam võimalik. Või on küsimus, mille Kundera esitada tahab, palju kitsam ja seotud millegi „vähem” intiimsega nagu kodu ja kodutunde kaotamise paratamatus meie ajal? Nii vähemalt näib Kunderat mõistvat romaani prantsuskeelse väljaande järelsõna autor

François Ricard, kes kirjutab: „Küsimus, mille romaan esitab, ei ole küsimus, kes on tšehhi emigrant (või vene või poola või afgaani emigrant) ja mis temaga juhtub, kui tema kodumaa piir talle jälle avaneb. See on hoopis küsimus, mis saab inimeksistentsist emigratsiooni „lõksus”? Või isegi, mis saab eksistentsist, kui inimene ei ela enam maailmas, mida ta saab pidada kodumaaks ja armastada kui kodumaad?” (Ricard 2005: 231)

Irenale tähendab emigratsioon tõepoolest lõksu, kus ta on mähkunud pettekujutluste võrku. Kodumaal nendest ükshaaval vabanedes ei jää temast järele midagi muud kui sidemete ja sotsiaalsuseta keha, kel pole ei kohustusi ega elu, vaid üksikud juhunaudingud keset tühjust. Ei rahvuslike ega ka perekondlike sidemete ja kohustuste kõrvaleheitmine taga talle vabadust või „omaenda saatust”, vaid suleb ta uude ja süngemasse lõksu.

Erinevalt Irenast ei saa Josefi emigratsiooni puhul kõnelda lõksust, sest Taanis on ta leidnud endale tõelise kodu, Ithaka, millele mõtlemata ei saa ta olla isegi Irenaga armatsedes. Taani on ainus paik maailmas, kus vallandub Josefi nostalgia, kui ta meenutab naisega elatud aastaid. Võib-olla on seegi lõks, kuid kindlasti vähem ängistav kui Irena üksindus.

KOKKUVÕTE

Eksiil, mida kunagi tajuti kõige rängema mõeldava karistusena, on 21. sajandi argipäev. Hoolimata ümber paiknevate inimeste hulga pidevast suurenemisest ei kannu eksiili sunnitu oma saatust leplikumalt ega taju seda vähem valusana. Võõrasse ühiskonda sattunu ilmutab kultuurilist ja sotsiaalsest skeptitsismi: parimal juhul imestab, uurib ja on vastavalt olukorrale üleolev või alandlik, halvimal juhul kapseldub nii omade kui ka võõraste eest. Eksiilis olija on kasvanud alla juured, kui maha jäänud elu rutiin on asendunud uute väljavaadete ja harjumustega.

Eksiili kujutava kirjanduse ajalugu on pikk. Selle algus ulatub nelja tuhande aasta taha ja õitseag paistab veel ees ootavat. 19. sajandil alguse saanud mõtlemine eksiilis olijast kui vaesest ja igavesti leinavast nostalgikust on 20. sajandi teisel poolel asendunud arusaamaga eksiilis olijast kui vabalt identiteete valivast ja vahetavast nomaadist, kes peab mistahes sidemeid üleliigseks. 21. sajandil omakorda on hakatud revideerima seda seisukohta. Olulisteks teemadeks on jälle saanud seotus kindlate paikade ja kultuuridega, juurte puudumine ei ole enam sugugi glamuurne, see ei ole midagi, mille poole püüelda.

Kõige suuremat kasu arvatakse eksiilist lõikavat loovisikud, nende hulgas kirjanikud, kuna ümbritseva surve sunnib neid kiiresti mobiliseeruma ja leidma olukorrast väljapääsu kunstiliste vahendite kaudu. Oma töös „Eksiil kirjanduses. August Mälgu „Kodumaata” ja Isaac Bashevis Singeri „Eksinud Ameerikasse” ning Bernard Kangro Joonatani-romaanid ja Milan Kundera „Teadmatuse” võrdlev vaatlus” uurisin eksiilikogemust juudi ja eesti kirjanike teostes, otsides vastust küsimusele, mille poolest erinevad Mälgu ja Singeri romaanide peategelaste kohanemisvõimalused ja –viisid, ning mida tähendavad kodu, kodumaa ning tagasitulek üle paarikümne aasta eksiilis elanud eesti ja mida prantsuse keeles kirjutava tšehhi kirjaniku romaanis.

Mälgu kirjanikutöö eksiilis jätkus väga lühiajalise katkestuse järel. Kirjutama hakkas ta juba põgenikelaagris ja 1945. aastal ilmus esimene romaan „Õised linnud”. Kahe aasta pärast oli valmis järgmine romaan „Kodumaata”. Ehkki nii kriitika kui ka Mälk ise on neid kahte teost hinnanud kunstiliselt pealiskaudseteks, seisneb minu meelest just „ühe-hingetõmbega-kirjutamises” nende väärtuslikkus uurimisobjektidena. Romaani „Kodumaata” protagonistis Martin Lemmis võib ilmselt leida jälgi Mälgu enda

kohanemisprobleemidest ja loomevaevadest, nagu on mitmes tegelaseski äratuntavad reaalselt elanud inimesed (kuid prototüüpide otsimine ei ole olnud selle töö ülesandeks).

Isaac Bashevis Singer jõudis New Yorki kolmekümneselt, seega neliteist aastat nooremana kui Mälk. Singeri autobiograafilise romaani „Eksinud Ameerikasse” jutustajas on elujulgust ja –rõõmu tõepoolest märgatavalt rohkem kui Mälgu Martin Lemmis, kuid psühholoogiline reageering kodumaa kaotusele on mõlemal üsnagi sarnane. Mõlemad kirjanikud on ängistunud ja apaatsed ning heietavad mõtteid kirjutamisest sootuks loobuda. Kummalgi neist on isik (Mälgul sõber, Singeri kirjanikul vend, kellel on „isa ja käskija” võim), kes vastavalt vajadusele tagant utsitab, manitseb või koputab südametunnistusele. Martin Lemmi loomingulised „nõudlused, kõhklused ja rahutused” päädivad kirka äratundmisega enese kui kirjaniku missioonist eksiilis, Singeri jutustaja taolise äratundmiseni ei jõua. Kui romaanis „Kodumaata” konkureerivad privaatne ja rahvuslik narratiiv ning võitjaks jääb kindlalt viimane (Martinis oli „loobumise suurt jõudu,” kirjutab Mälk), siis Singeri romaanis sellist pinget ei teki, kuna jutustaja ei tunne mingit vajadust sobituda kohalikku juudi kogukonda ja hoopis ironiseerib rahvuskaaslaste üle igal võimalikul juhul. Lisaks sellele on erinev viis, kuidas tajub võõrast keskkonda Martin ja kuidas Singeri jutustaja. Martin mõtleb peamiselt sellele, mis maha jäi ega leia jõudu ümbritsevale tähelepanu pöörata; Singeri jutustajat kohutab uus ümbrus, kuid tekitab ka uudishimu. Ka kirjutamine kui kohanemine on Mälgu ja Singeri ning nende loodud kirjanike jaoks erinevad protsessid. Martin seab endale ülesandeks liikuda kirjutades minevikku, et seda taasluua ja konserveerida rahvuskogukonnale vastuvõetaval moel. Samal viisil toimib ka Mälgu kirjutamis- ning ühtlasi kohanemisprotsess. Singeri jutustaja kirjutamist kogukondlik surve ei piira, ta on üksiklane osalt vabal tahtel, osalt olude sunnil. Pika ajalise distantsti tõttu kirjutamise ja kujutatava aja vahel on Singeri kirjutamise puhul põhjust kõnelda kompromissist isikliku minevikupildi ja olevikulise kirjutamise vahel, seega mineviku kohandamisest kirjutamisel. Erinevalt Martinist on Singeri teoses romaani kirjutamise tematisseerimine tagaplaanil: Singeri jutustaja jääb oma romaanist kõneldes üldsõnaliseks ja seda, millest kirjutab, lugeja teada ei saa. Tegelikult Singer tol ajal ühtegi romaani ei avaldanud („Perekond Moškat” valmis alles 1947. aastal), kuid kirjutas lühijutte aastani 1937, mil loomingusse tuli paariaastane paus.

Mälgu ja Singeri romaanid kujutavad kodumaa kaotust ja eneseotsinguid uues

keskkonnas, Kangro ning Kundera teostes pöörduakse tagasi kodumaale, mis aga ei pruugi tähendada veel koju jõudmist. Nii Kangro Joonatani-romaanide kui ka Kundera „Teadmatuse” kõige põletavamad küsimused on seotud koduga: mida tähendab kodu? Kuidas seda saavutada? Kas seda üldse eksisteerib?

Paar aastat pärast Tartu-romaane ilmunud Joonatani-triloogia on viimastest märgatavalt tõsisem ja võib-olla et isiklikem Kangro teos, sarnanedes meeleolult rohkem ta luule kui ülejäänud proosaloominguga. Joonatani-romaanide ühisenimetajateks on nostalgia ja patukahetsus ning tugevat inspiratsiooni nende kirjutamisel näikse kirjanik olevat ammutanud Dante „Jumalikust komöödiast”. Joonatan ihkab saavutada kodu, mis kangastub igatsusest piinatud vaimus juba paradiisina. Usu jõul see õnnestubki, nagu õnnestus Dantel kirjutada usu jõul end Beatrice` juurde paradiisi. Koju jõudmist tuleb Kangro romaanis mõista kui vabastav-ekstaatilist hingeseisundit, mille saavutamine eeldab rea sümbolsete toimingute sooritamist. Kõigepealt peab Joonatan saarel asuvas tühjas majas vaimselt puhastuma ja seejärel heastama oma rängima süüteo – kodumaa hülgamise. Vabanemisega kadunud poja identiteedist ja enese kui poja identiteedi taastamisega on Joonatan süü lunastanud ja ennistanud õiguse kodule. Joonatani usu tugevust rõhutab sümbolkujund puu, mis seostub saarel viibides Mirjamiga ja meenub uuesti kodu jõudes.

Kodu ja kodumaa on teemad, mille pärast valutab südant ka Kundera oma viimases romaanis „Teadmatus”. Kangro ja Kundera teostes kujutatud tagasitulekud on erinevad kõigepealt ajalise vahe tõttu: Joonatan tuleb Eestisse sulaperioodi lõpp-aastatel, mil ühiskondlik-poliitilised olud näivad muutuvat aina süngemaks, „Teadmatuse” Irena ja Josef naasevad Tšehhi 1990ndate alguses, kui käimas on terve rida pöördelisi muutusi, nende hulgas desovetiseerimine ja globaliseerumine. Irena ja Josef avastavad, et nad ise on muutunud kodumaal täiesti kohatuks, sest kedagi ei huvita enam olnu, vaid üksnes joovastav nüüd-hetk. Üksmeelselt soovitakse unustada kommunistlik minevik, et ajaloo koormata siseneda „uude” reaalsusse. Emigrantidena Irenat ja Josefit selline ükskõiksus vapustab ja solvab, sest ükskõiksed ollakse ka nende kui kadunud laste odüsseia vastu. Kumbki ootab pingsalt ühtainsat palvet – Räägi! –, et panna maha enese kui emigrandi kannatuste kandam, kuid asjatult. Irena katkestab pettunult sidemed nii ema, mehe kui ka kodumaaga. Ka Josef pöördub tagasi Taani, kus ta saab heldinult meenutada naisega elatud aastaid. Kumbki neist seega ei lahku õndsate kodumaatutena: Irena on küll

kodumaata, kuid tehtud valik – „tulevikuta elu koorem” – rõhub teda, Josefi õndsus tuleneb kodu leidmisest võõrsil. Nii Irena kui ka tema mees Gustaf on Weili mõistes juurtetud: kummalgi puuduvad sügavad paikkondlikud sidemed ja kohustused. Üles juuritu on ka Joonatan, kuid ümber paiknemine pole teinud temast juurtetut. Kundera romaan näitab, et juurte puudumine võib tähendada langemist vaimsesse letargiasse, nagu väidab Weil, kuid võib nakatada ka pueriilsusse ja infantiilsusse kui meie aja globaalsetesse haigustesse.

KIRJANDUS

Aciman, André 1999. Permanent Transients. – *Letters of Transit. Reflections on Exile, Identity, Language, and Loss*. Edited by André Aciman. New York: The New Press, pp. 9–14.

Andrae, Carl Göran 2005. *Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944*. Tallinn: Olion.

Annus, Epp 1997. Eesti romaani narratiivseid mudeleid. – *Klassika ja narratiivsus. Tammsaarest Kangroni*. Toim. Jaan Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 9–58.

Annus, Epp 2001. Pagulasproosa 1944–1957: situatsioon ja missioon. – Annus, E., Epner, L., Järv, A., Olesk, S., Süvalep, E., Velsker, M. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, lk 387–411.

Bachelard, Gaston 1999. *Ruumipoeetika*. Tallinn: Vagabund.

Boym, Svetlana 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.

Brodsky, Joseph 1996. The Condition We Call Exile. – *On Grief and Reason. Essays*. New York: Farrar, Straus, Giroux, pp. 22–34.

Friedrich, Paul 2002. Binarism versus Synthesis: Eastern European and Generic Exile. – *Realms of Exile. Nomadism, Diasporas, and Eastern European Voices*. Edited by Domnica Radulescu. Lanham: Lexington Books, pp. 159–182.

Garloff, Katja 2005. *Words from Abroad. Trauma and Displacement in Postwar German Jewish Writers*. Detroit: Wayne State University Press.

Hellerna, Kärt 2006. Romaanikunst ja Kundera liitmise meetod. – *Kohanenud kirjandus. Valik kirjanduskriitikat 1987–2006*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 180–182.

Hilberg, Raul 1994. *Die Vernichtung der europäischen Juden. Band I*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Hoffman, Eva 1998. *Shtetl. The Life and Death of a Small Town and the World of Polish Jews*. New York: Houghton Mifflin Company.

Hoffman, Eva 1999. The New Nomads. – *Letters of Transit. Reflections on Exile, Identity, Language, and Loss*. Edited by André Aciman. New York: The New Press, pp. 39–63.

- Howarth**, William L. 1980. Some Principles of Autobiography. – *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*. Edited by James Olney. Princeton: Princeton University Press, pp. 84–114.
- Ivask jt = Ivask**, Ivar; Urve Karuks; Eduard Krants; Arved Viirlaid 1971. Eesti pagulaskirjandus: kellele, milleks, kui kauaks? – *Mana* nr 38, lk 33–42.
- Ivask**, Ivar 2003. Maa sümboolika Bernard Kangro luules. – *Tähtede tähendust tunda*. Tartu: Ilmamaa, lk 126–140.
- Jansen**, Ea 2000. Kodu ja isamaa. – *Eestlane ja tema maa. Konverentsi „Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” materjale*. Koost. ja toim. Aivar Jürgenson. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 34–48.
- Judt**, Tony 2007. *Pärast sõda. Euroopa ajalugu 1945. aastast*. Tallinn: Varrak.
- Kangro**, Bernard 1949. *Tulease*. Seitsmes kogu luuletusi. Lund.
- Kangro**, Bernard 1964. Tükike tõelisust. – *Minu noorusmaa. Koguteos 24. autorilt*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 69–77.
- Kangro**, Bernard 1971. *Joonatan, kadunud veli*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro**, Bernard 1973. *Puu saarel on alles*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro**, Bernard 1988. *Hingetuisk. Jääminek*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro**, Bernard 1994. *Härjanädalate aegu. Tsükkel autobiograafilisi esseid*. Tallinn: Kuldvillak.
- Kangro**, Bernard 2000. *Kojukutsuv hääl. Valitud luulet 1927–1993*. Koost. Oskar Kruus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kangro**, Bernard; Ristikivi, Karl 2006. *Kirjad romaanist. 31 kirja aastaist 1966–1977*. Tallinn: Varrak.
- Kirss**, Tiina 2006a. Põgenemistekonnad ja põgenemislood. – *Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil*. Koost. Tiina Kirss. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 611–646.
- Kirss**, Tiina 2006b. Genealogies of Exile in Contemporary Canadian Prose. – *Home and Exile. Selected Papers from the 4th International Tartu Conference on Canadian Studies*. Edited by Eva Rein and Krista Vogelberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 86–93.
- Kresh**, Paul 1979. *Isaac Bashevis Singer: The Magician of West 86th Street. A Biography*. New York: Dial Press.

- Kolk**, Raimond 1964. *August Mälk. Lühimonograafia*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kolk**, Raimond 1992. *Võrumaalt Stokholmi. „Tuulisui” ja teised. Märkmeid ja mälestusi kodumaalt ja pagulusest*. Tallinn: Faatum.
- Kuhiwczak**, Piotr 2000. When the Exile Returns. – *Literary Expressions of Exile. A Collection of Essays*. Edited by Roger Whitehouse. Lewiston: The Edwin Mellen Press, pp. 31–45.
- Kumer-Haukanõmm**, Kaja 2006. Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände. – *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja ning selle mõjud*. 22. oktoobril 2004 Tartus toimunud rahvusvahelise teaduskonverentsi artiklite kogumik. Toim. Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Rosenberg, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 13–37.
- Kundera**, Milan 1991. *Nali*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kundera**, Milan 1992. *Olemise talumatu kergus*. Tallinn: Monokkel.
- Kundera**, Milan 1998. *Romaanikunst. Essee*. Loomingu Raamatukogu nr 11/12. Tallinn: Perioodika.
- Kundera**, Milan 2006. *Teadmatus*. Tallinn: Tänapäev.
- Kundera**, Milan 2007. Die Weltliteratur. Kuidas me lugedes üksteist mõistame. – *Eesti Päevalehe ühiskondlik-poliitiline ajakiri Mõte* 13. veebr., nr 2.
- Laaman**, Ilona 1997. *Vesi ahjus ehk elu kommentaaridega*. Loomingu Raamatukogu nr 28/30. Tallinn: Perioodika.
- Lehiste**, Ilse 2000. Kolm eesti kirjanikku ja pagulaskogemus. – *Keel kirjanduses*. Tartu: Ilmamaa, lk 217–230.
- Lotman**, Juri 2005. Unenägu – semiootiline aken. – *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak, lk 161–166.
- Luik**, Viivi 2006. Eksinud Ameerikasse. – *Kõne koolimaja haul*. Artiklid ja esseed 1998–2006. Tallinn: Tuum, lk 82–83.
- Márai**, Sandor 2006. *Maa, maa!... Mälestusi*. Tallinn: Varrak.
- McClennen**, Sophia A. 2004. *The Dialectics of Exile: Nation, Time, Language, and Space in Hispanic Literatures*. Purdue University Press.
- Merilai**, Arne 2005. Irooniline kohanemine. – *Kohanevad tekstid*. Koost. ja toim. Virve Sarapik ja Maie Kalda. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 293–302.

- Miller**, David Neal 1985. *Fear of Fiction. Narrative Strategies in the Works of Isaac Bashevis Singer*. New York: State University of New York Press.
- Milosz**, Czesław 1988. On Exile. – Koudelka, Josef. *Exiles*. London: Thames and Hudson.
- Mälk**, August 1947. *Kodumaata*. Vadstena: Orto.
- Mälk**, August 1976. *Peale päevapööret. Mõtteid ja mälestusi*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Nigov**, Anton 2002. *Harjutused*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nochlin**, Linda 1998. Art and the Condition of Exile: Men/Women, Emigration/Expatriation. – *Exile and Creativity. Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*. Edited by Susan Rubin Suleiman. Durham: Duke University Press.
- Nõu**, Helga 1990. *Tiiger, tiiger*. Tallinn: Eesti Trükitööstus.
- Puhvel**, Heino 1969. Friedebert Tuglas. – *Eesti kirjanduse ajalugu. XIX sajandi lõpust 1917. aastani*. Toim. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 360–388.
- Raag**, Raimo 1999. *Eestlane väljaspool Eestist. Ajalooline ülevaade*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raag**, Raimo 2006. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses. – *Suur põgenemine. Eestlaste lahkumine Läände ning selle mõjud. 22. oktoobril 2004 Tartus toimunud rahvusvahelise teaduskonverentsi artiklite kogumik*. Toim. Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Rosenberg ja Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 71–117.
- Radulescu**, Domnica 2002. Theorizing Exile. – *Realms of Exile. Nomadism, Diasporas, and Eastern European Voices*. Edited by Domnica Radulescu. Lanham: Lexington Books, pp. 185–203.
- Ricard**, François 2005. Le piège de l'émigration. – Kundera, Milan. *L'ignorance*. Gallimard, p. 225–237.
- Ristikivi**, Karl 1996. Joonatani triloogia. – *Viimne vabadus*. Tartu: Ilmamaa, lk 264–264.
- Rooma kirjanduse antoloogia** 1971. Kommentaarid. – Tallinn: Eesti Raamat, lk 632–634.
- Rumbaut**, Rubén D. 2004. Four Shocks: A Personal Account. – *The Dispossessed. An Anatomy of Exile*. Edited by Peter I. Rose. Amherst and Boston: University of

Massachusetts Press, pp. 332–337.

Said, Edward 2000a. Reflections on Exile. – *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 173–186.

Said, Edward 2000b. Intellectual Exile: Expatriates and Marginals. – *The Edward Said Reader*. Edited by Moustafa Bayoumi and Andrew Rubin. New York: Vintage Books, pp. 368–381.

Sarapik, Virve 2002. Saar. – *Kohandumise märgid*. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 207–237.

Scarpetta, Guy 2007. Milan Kundera im Interview mit Guy Scarpetta. http://www.kundera.de/Info-Point/Interview_1/interview_1.html

Sebald, Winfried Georg 2002. *Väljarändajad*. Tallinn: Varrak.

Sinclair, John D. 1977. Note. – Alighieri, D. *The Divine Comedy*. New York: Oxford University Press, pp. 127–129.

Singer, Isaac Bashevis 1984. *Love and Exile. An Autobiographical Trilogy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Singer, Isaac Bashevis 2003. *Eksinud Ameerikasse*. Tallinn: Vagabund.

Smith, Anthony D. 1993. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, pp.

Stadnikov, Sergei 1996. *Sinuhe jutustus. Egiptuse üliku elust ja seiklustest*. Vana-egiptuse keelest tõlk. ja komm. Sergei Stadnikov. Tallinn: Kodutrükk.

Suits, Gustav 1950. Eduard Vilde maapagu. – *Tulimuld* nr 1, lk 13–29.

Suleiman, Susan Rubin 1998. Monuments in a Foreign Tongue: On Reading Holocaust Memoirs by Emigrants. – *Exile and Creativity. Signposts, Travelers ,Outsiders, Backward Glances*. Edited by Susan Rubin Suleiman. Durham: Duke University Press, pp. 397–414.

Tabori, Paul 1972. *The Anatomy of Exile. A Semantic and Historical Study*. London: Harrap.

Talve, Ilmar 1993. *Maapagu. Sebastian Alkmani ülestähendusi aastaist 1906–1917*. Tallinn: Eesti Raamat.

Todorov, Tzvetan 1994. *On Human Diversity. Nationalism, Racism, and Exoticism in French Thought*. Cambridge: Harvard University Press.

Tonts, Ülo 2006. *Klassikuks kodust kaugel*. Tartu: Ilmamaa.

Uibopuu, Valev 1987. Mõistetest „sümboolne” ja „tüüpiline”. – *Ajavoolu võrendikest*.

Mõtteaamat kirjanduse, keele ja kultuuri vallast. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 11–20.

Undusk, Jaan 1988. Rüütel, humanist ja eksistentsialist. Sisseminek „Hingede öösse”. – *Karl Ristikivi. 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid I.* Tallinn, lk 59–101.

Undusk, Jaan 1998. Substants ja dekonstruktsioon. – *Maagiline müstiline keel.* Tallinn: Virgela, lk 9–53.

Vinkel, Aarne 1997. *August Mälk.* Tartu: Ilmamaa.

Weil, Simone 2006. *The Need for Roots. Prelude to a Declaration of Duties towards Mankind.* London and New York: Routledge.

Øverland, Orm 2005. Visions of Home. Exiles and Immigrants. – *The Disposessed. An Anatomy of Exile.* Edited by Peter I. Rose. University of Massachusetts Press: Amherst & Boston, lk 7–22.

Üürike, Madis 1965. Eesti poliitiline põgenik rootsi ühiskonnas. – *Tammine rahvas II. Kaks aastakümnet rahvuslikku tegevust.* Stockholm: Eesti Komitee Rootsis, lk 11–17.

Exile in Literature. An Analytical Comparison of *Expatriated* by August Mälk and *Lost in America* by Isaac Bashevis Singer; Bernard Kangro's Joonatan-Novels and *Ignorance* by Milan Kundera.

SUMMARY

Exile, once regarded as the harshest punishment imaginable, is part of everyday life in the 21st century. Despite the rapidly increasing number of people living nomadic lives, those forced into exile do not bear their fate more willingly nor do they experience it as less painful than in former times. The person who suddenly finds himself in a strange society often manifests cultural and social skepticism: at best, he shows amazement, makes observations, and depending on the situation, acts either with arrogance or humility. At worst, he isolates himself both from his own kind and from strangers. When the routine of his former life has been replaced by new habits and outlooks, the exile is said to have put down roots.

Under the influence of the romantic paradigm of the 19th century, we have grown accustomed to thinking about the exile as a suffering nostalgic. In the post-structuralist theories of the second half of the 20th century, exile has rather been understood as a liberating and creative experience. This view, however, empties exile of historical particularity, leaving it a husk of a term. The present thesis aims to approach exile from as many versatile points of view as possible, attending both to its historical conditions and to the advantages and pleasures it may offer.

It is thought that those who gain the most from exile are creative people, including writers, who are forced by the surrounding pressure to mobilize their energies and find a way out of the situation by means of their art. In this comparative study of four writers, I set out to examine the exile experience in the novels of an Estonian and a Jewish writer after World War II, and ask, on the one hand, how the protagonists of August Mälk and I. B. Singer's novels differ in their ways and means of adaptation. On the other hand, in my second comparison, I ask what home, homeland, and return to the homeland mean for the protagonists of an Estonian writer and a Czech author writing in French, both of whom have spent over two decades in exile.

The first section of the thesis presents an overview of the history of exile. Besides different writers who have been exiled through the centuries, the focus here is on

Estonians and Jews shortly before and after World War II. For Czechs, the most relevant historical context is the events of Prague Spring in 1968. In addition to the historical dimension, the paper examines two main metaphors of the discourse of exile: roots and the double landscape. These metaphors represent different experiences and attitudes connected to exile, as well as ways of relating to the past. Further paradoxes of exile are examined through references to two essays by Edward Said: "Reflections on Exile" and "Intellectual Exile: Expatriates and Marginals," which point to the possibilities, dangers, and outcomes of living in a double landscape.

The second and third sections of the thesis consist of comparative analyses of novels on exile. In the second section, August Mälk's novel "Expatriates" (1947) is juxtaposed with Isaac Bashevis Singer's novel "Lost in America" (1981). Both novels centre around an exiled writer who experiences creative and existential difficulties in a new environment. In the third section, the first and third novels of Bernard Kangro's Joonatan trilogy, "Joonatan, the Lost Brother" (1971) and "The Tree on the Island Still Stands" (1973) are compared to Milan Kundera's latest novel, "Ignorance" (2000). The key questions that arise in all three novels are connected to the meaning of home, whether home even exists, and how to journey toward it. In both Kangro and Kundera's novels, a character makes a return journey to the homeland, but in the latter there is no certainty about whether he reaches his destination.

August Mälk's work as an Estonian writer in exile continued after a very short interruption. He began to write again in refugee camp, and his first exile novel, "Night Birds," was published in 1945. Two years later he completed his second novel, "Without a Homeland." Even though both critics and Mälk himself have regarded these novels as aesthetically superficial, in my own view their value for research is increased by the fact that they were written "in one breath." Martin Lemm, the protagonist of "Expatriates" clearly bears the marks of Mälk's own difficulties of adaptation and creative struggles, and in several other characters one can see the outlines of real individuals. However, the search for prototypes is not the goal of the present study.

Isaac Bashevis Singer arrived in New York at the age of 30, fourteen years younger than Mälk. Though the psychological reactions to loss of the homeland is quite similar in both cases, there is considerably more optimism and joy in the narrator of Singer's autobiographical novel "Lost in America" than there is in Mälk's main character Martin

Lemm. Both writers are anxious and apathetic, and consider giving up writing altogether. Both of them have a person in their lives (for Mätk, a friend, and for Singer's writer-character, a brother who has the authority of a father), to admonish and encourage them as the need arises, or appeal to their consciences. Martin Lemm's creative "demands, hesitations, and qualms" culminate in a clear recognition of himself as an exile writer with a mission. Singer's narrator never arrives at such clarity. If there is a conflict between personal and national narratives in "Expatriates," and the national one wins out, (in Martin there was the "great power of renunciation", writes Mätk), then no such tension arises, since the narrator feels no need to fit in to the local Jewish community, and instead makes ironic remarks about his countrymen at every available opportunity. In addition, Martin and Singer's narrator encounter a strange society in very different ways. Martin thinks mainly about what he has left behind, and does not have strength to explore his surroundings, Singer's narrator meets his new environment with a combination of fear and curiosity. Writing as a means of adaptation works itself out quite differently both for Mätk and Singer themselves and for their protagonists. Martin sets himself the task of moving into the past as he writes, in order to recreate and conserve it in a form acceptable to his community. Mätk's own process of writing and adaptation operate much in the same manner. The writing of Singer's narrator is not limited by community pressures; he is a loner, partly of his own volition, and partly due to circumstances. Since there is a great gap between the time of writing and the time represented, in Singer's case it is fair to speak of a compromise between a personal image of the past and writing in the present, that is, of writing about adaptation to the past. In contrast to Martin, the thematization of writing a novel is in the background: Singer's narrator says very little about the novel he is writing, and does not reveal much to the reader. In reality, Singer himself did not publish a single novel during that time ("The Family Moskat" was not completed until 1947), but until 1937 he wrote short stories with American and Polish subjects, after which there was a break of a few years in his creative work.

The Joonatan trilogy, published a few years after the Tartu novels, is a much more serious undertaking than the latter, and perhaps it is Kangro's most personal work, more similar in mood to his poetry than to the rest of his prose. The common denominator of the Joonatan novels is nostalgia and repentance, and the writer seems to have derived

considerable inspiration from Dante's *Divine Comedy*. Joonatan tries to find his home, which has already come to resemble paradise in his tortured and longing soul. By faith he is able to accomplish this, just as Dante was able to write himself into paradise to join his Beatrice. In Kangro's novel, homecoming should be understood as a liberating-ecstatic state of soul, arrived at through a sequence of symbolic actions. Joonatan must first go through inner purification in an empty house on an island, and then make atonement for his greatest crime, rejection of his homeland. Through freeing himself of the identity of a lost son, and restoring his identity as a true son, Joonatan has atoned for his sins and his right to have a home is restored to him. The strength of Joonatan's faith is emphasized by the symbol of the tree, which during his stay on the island is associated with Mirjam. He remembers the tree again upon his return home.

Home and homeland are also the themes that concern Kundera in his latest novel "Ignorance." The returns depicted by Kangro and Kundera differ primarily in the time interval between leaving and return: Joonatan returns to Estonia during the last years of the thaw, when social and political circumstances seem to be growing darker and darker, in "Ignorance" Irena and Josef return to the Czech Republic at the beginning of the 1990s, when a great many momentous changes are afoot, including de-sovietization and globalization. Irena and Josef discover that they have become out of place in their homeland: no one is interested in the past any more, but only in the intoxicating present moment. Both Irena and her husband Gustaf are rootless in Simone Weil's sense: both of them lack deep geographical ties and obligations. Kundera's novel shows that the lack of roots can signify falling into spiritual lethargy, as Weil has claimed, but it may also render one vulnerable to the contagion of puerility and infantility, the global illnesses of our time.